
ŽENSKÉ IN ZMEŠNJAVE V »NARAVNEM REDU«

M a c a J o g a n

Uvod

V začetku 21. stoletja so »zmešnjave« v tradicionalnem družbenem spolnem redu že tako očitne, da se jim tudi nosilci zgodovinsko pomembnih duhovnosti ne morejo izogniti. Glavni vzrok za njihovo zaskrbljenost so ženske, ki naj bi v sodobnosti pretirano poudarjale svojo podrejenost in neenakopravnost ter postajale nasprotnice moških, kar pa vodi v »škodljivo zmešnjava, ki ima takojšnje in smrtonosne učinke na strukturo družine«, kot je v *Pismu o sodelovanju med moškimi in ženskami v cerkvi in svetu* 31. julija 2004 javnosti sporočil kardinal Joseph Ratzinger.¹ Podobna svarila so se začela pojavljati vzporedno z javnimi zahtevami za odpravo diskriminacije žensk in so stara vsaj toliko, kot je Deklaracija o pravicah ženske in državljanke (1791) Olympe de Gouges.

Kolikor bolj so ženske dejansko pridobivale socialne pravice, toliko glasnejši so bili pomisleki o škodljivosti takšnih sprememb, tako v religijsko kot posvetno znanstveno določeni duhovnosti. V našem prostoru je ključna nosilka prve duhovnosti Katoliška cerkev, za katero Hans Küng² ugotavlja:

Komaj kje je še kakšna velika ustanova, ki bi v naših demokratičnih časih z drugače mislečimi in kritiki iz lastnih vrst ravnala tako ljudomrzno in nobena tako ne diskriminira žensk – s prepovedovanjem preprečevanja nosečnosti, porok duhovnikov in mašniške posvetitve žensk. Nobena ne polarizira družbe in politike tako močno ter po vsem svetu z rigorističnimi stališči glede splava, homoseksualnosti, evtanazije in podobnega. Vse to pa s sijem nezmotljivosti, kot da bi šlo za voljo Boga samega.

¹ Navedeno po članku Ali-ja H. Žerdina "Vatikan o ženskah", *Mladina*, 8. avgust 2004, str. 21–23.

² H. Küng, *Katoliška cerkev: kratka zgodovina*. Sophia, Ljubljana 2004, str. 7, 8.

Po Küngovem³ mnenju v sodobni Katoliški cerkvi »namesto aggiorramento v duhu evangelija zdaj spet velja tradicionalni integralni katoliški nauk«. Ta nauk pa ni bil prijazen do ženskega spola in je vztrajno deloval za ohranjanje moškega gospodovanja.⁴ Podobno kot v drugih religijskih razlagah je tudi v krščanski/katoliški duhovnosti sklicevanje na Boga služilo instrumentalizaciji žensk: naravna razlika med spoloma, ki je *conditio sine qua non* obstoja človeške družbe sploh, je (bila) v teh razlagah podaljšana v družbeni prostor, to pomeni, da ima družbeno določena neenakost med spoloma lastnosti (božje in) naravne stalnice.⁵ Takšen religijsko določen spolni red deluje samourejevalno in z izključitvijo dvoma o pravilnosti in pravičnosti tudi samopotrjevalno ter samourtrjevalno. Upoštevati je treba dejstvo, da so temeljne svete nauke ustvarjali moški (kot posredniki med bogom in človekom) »po svoji podobi« in meri, na kar v zadnjih desetletjih opozarja zlasti mnogo raziskovalk.

V drugi polovici 20. stoletja, ko je vprašanje odpravljanja diskriminacije žensk že dobilo svetovne razsežnosti, so na to, da religijski govor o človeku (človekovem dostojanstvu) ni spolno nevtralen, temveč enospolno moško pristranski, začele opozarjati tudi feministične teologinje.⁶

³ Küng, *n. d.*, str. 179.

⁴ M. Jogan, "Mulieris dignitatem in božja previdnost", *Družboslovne razprave*, XXIX (1), 2013.

⁵ Takšno naturaliziranje identitete spolov in njihovih družbenih vlog je povezano z neenakostjo v družbeni moči in oblasti, na kar opozarjajo zlasti številne feministično (teološko in posvetno družboslovno) usmerjene raziskovalke različnih področij družbenega delovanja. Tako Margaret Jackson na podlagi podrobnega proučevanja feministične kritike (moško določene) konstrukcije spolnosti od 1850 do 1940 sklepa, da je »izzivanje patriarhalnih definicij 'naravnega' v mnogih ozirih sedaj tako težko in nevarno, kakor je bilo v 19. stoletju«, kajti »moč za opredelitev tega, kaj je 'naravno', ostaja ključna za ohranitev moške moči in strukture odnosov med spoloma«. Avtorica tudi poudarja, da kadar se pojavijo grožnje sistemu moči, se oblikujejo in širijo teorije, ki opravičujejo to moč in/ali pa dokazujejo, da sprememba ni možna, ali pa usmerjajo spremembe v smer, ki zagotavlja ohranjanje strukture moči. (M. Jackson, *The Real Facts of Life. Feminism and the politics of sexuality c1850–1940*. Taylor&Francis Ltd., London 1994, str. 185.)

⁶ H kritičnemu premisleku religijskih naukov (npr. krščanskega) je vabilo vedno več del, npr. M. Daly z naslovi *Cerkev in drugi spol* (M. Daly, *The Church and the Second Sex*, Beacon Press, Boston 1968), *Onkraj Boga očeta* (M. Daly, *Beyond God the father: toward a philosophy of women's liberation*. Boston, Houghton Mifflin, 1973), *Čisto poželenje* (M. Daly, *Pure Lust*, Beacon Press, Boston, 1984.) ali dela R. Radford Reuther, kot je *Seksizem in govor o Bogu* (1983), in študije nemških feminističnih teologinj z U. Ranke Heinemann na čelu in njenim znamenitim delom *Katoliška cerkev in spolnost* iz leta 1988 (U. Ranke-Heinemann, *Katoliška Cerkev in spolnost*, DZS, Ljubljana 1992.). V Zagrebu je pri založbi Krščanska sadašnjost 1973

Pojavila so se vprašanja, kot jih je zapisala E. Sorge:⁷ ali je sploh kdaj obstajala religija, ki bi bila naklonjena ženskam; ali ni religiozno povelečevanje moško božjega gospodovanja in hlapčevstva zgodovinsko preseženo in sploh v temelju nesmiselno; zakaj se kot simbol božjega ne pojavlja modra stara ženska; kako so se sploh lahko takšne ženske dejavnosti, kot so spočetje, rojstvo, nosečnost, hranjenje in ustvarjalna telesnost tako razvrednotile, da so bile (zlo)razumljene kot božja kazen za človeške grehe. Na podlagi kritične presoje teologije, ki je po oceni E. Sorge⁸ tri tisoč let govorila s »seksističnim jezikom in moškimi podobami ter simboli«, so bile postavljene tudi zahteve, da je

treba na novo oceniti vlogo in pomen žensk in ženske duhovnosti; odkriti in preseči vsako obliko sovraštva do žensk in podrejanja žensk v preteklosti; spremeniti enostransko moško usmerjeno teologijo v teoriji in praksi tako, da bo krščanska religija postala naklonjena ženskam.⁹

Podobno »krivoverske« zahteve so se v zadnjih desetletjih 20. stoletja pojavile tudi v tisti duhovnosti, ki ima od razsvetljenstva naprej izhodišče v znanosti.¹⁰ Znanstveno pojasnjevanje družbene urejenosti in spolno specifičnih vlog se je navzven vselej kazalo kot nevtrarno, kot zgolj pojasnjevanje »objektivnega sveta«, pri tem pa je ostajalo v ozadju spoznanje, ki ga je že 1911 zapisal G. Simmel: objektivno = moško.¹¹ V razlagah o družbi je človek nastopal kot človek sploh, vendar je šlo za posploševanje njega (moškega) in ne nje (ženske).¹² Ženske so bile dol-

izšlo delo L. Matković *Žena i crkva* (L. Matković, *Žena i crkva*, Krščanska sadašnjost, Zagreb 1973.), ki je bilo pionirsko v takratnem jugoslovanskem prostoru. Podrobneje o krščanski feministični teologiji v delu N. Furlan, *Manjkajoče rebro. Ženska, religija in spolni stereotipi*. Založba Annales, Koper 2006, str. 159–216. E. Sorge, *Religion und Frau*. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1987, str. 159–216.

⁷ Sorge, *n.d.* Njeno delo *Religion und Frau* je prvič izšlo 1985, 1987 je bila že tretja izdaja, avtorica pa je bila označena kot »krivoverka«.

⁸ Sorge, *n. d.*, str. 29.

⁹ Sorge, *n. d.*, str. 31.

¹⁰ V zvezi z vprašanjem družbene (ne)enakosti spolov so zlasti pomembne družboslovne znanosti in humanistika.

¹¹ Navedeno po L. Coser (L. A. Coser, "Georg Simmels vernachlässigter Beitrag zur Soziologie der Frau", v: H. J. Dahme in O. Rammstedt (ur.), *Georg Simmel und die Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984, str. 80–90).

¹² Gotovo ni Simone de Beauvoir svojega znamenitega dela *Drugi spol* po naključju uvedla z motom filozofa Poulaina de le Barreja, ki je že leta 1673 v delu *O enakosti spolov* zapisal:

ga stoletja izključene iz ustvarjanja znanstvenega znanja, ker kot nosilke čustev niso sodile na področje razuma. V glavnem je bilo zaželeno in obvezno, da so nastopale kot »govoreča orodja«, vendar tudi v tej vlogi zelo omejeno govoreča. Ustvarjalci takšnih razlag, ki so (bile) ženskam neprijazne, so bili moškega spola.

Vendar pa ni pomemben le spol ustvarjalcev sam po sebi, temveč z njim povezane možnosti, ki vplivajo na sam postopek ustvarjanja duhovnosti, torej zamejitev predmeta in načina analiziranja ter pojasnjevanja medsebojne povezanosti in (so)učinkovanja sestavin celote, družbe.

Problem je, ker to vedno delajo moški z moške perspektive. To pomeni, da je vse znanje o ženskah filtrirano skozi odnose moči in podrejenosti, ki prevladujejo med moškimi in ženskami.¹³

Torej sta moško videnje medčloveških razmerij in moška možnost izključevanja iz nekaterih (neprijetnih, a za obstoj posameznika in celote konstitutivnih) praktičnih dejavnosti omogočala oženje izkustvenega empiričnega polja kot podlage za teoretsko posploševanje. Redukcionistično znanje pa je imelo *per definitionem* status integralnega znanja in je kot hierarhično višje predstavljalo tudi podlago za praktično regulacijo in utrjevanje (obstoječe) asimetrične razporeditve moči po spolu in socialnem statusu.¹⁴

Vprašanje seksizma v znanstveni produkciji duhovnosti je aktualno tudi danes, kajti ta dejavnost je še vedno pretežno »njegova zgodba« (»his story« – kot to označuje S. Benhabib).¹⁵ Zato naj bi odpravljanje seksizma in opuščanje androcentrične pristranskosti v znanosti spodbudilo pomemben prelom v tej duhovnosti, ki bi imel podoben učinek na zavest kot Kopernikovo odkritje.¹⁶

Različni znaki preloma z religijsko in tudi znanstveno enodimenzionalno duhovnostjo so se že razvili, ženske postajajo vedno bolj vidne

»Podvomiti je treba o vsem, kar so o ženskah napisali moški, saj ti razsojajo v svoji lastni pravdi.« (Poulain de la Barre v S. de Beauvoir, *Drugi spol*. Delta, Ljubljana 1994/1999).

¹³ U ugotavlja A. Saarinen, "Feminist Research: In Search of a New Paradigm?", *Acta Sociologica*, 31, 1988, str. 38.

¹⁴ M. Jogan, *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana 1990, str. 49–62.

¹⁵ S. Benhabib, "Feminism and Question of Postmodernism", v: A. Giddens et. al., (ur.): *The Polity Reader in Gender Studies*, Polity Press, Cambridge 1994.

¹⁶ Poudarja G. Lerner, *The Creation of Patriarchy*. Oxford University Press, New York 1986.

ustvarjalke nove duhovnosti in postopno tudi pomembne nosilke sprememb družbenih razmer. Odpravljanje diskriminacije žensk iz »ženskega« postopno postaja »moško vprašanje«,¹⁷ k čemur prispevajo tudi tisti znanstveniki, ki razkrivajo dejanski položaj žensk v sodobnem svetu. Švicarski sociolog Albert Godenzi¹⁸ na podlagi mednarodne statistike potrjuje neenakost spolov glede na delovni čas, organizacijsko moč, dohodek, osvobojenost od gospodinjanskega dela itd. ter ugotavlja, da ob koncu 20. stoletja še obstaja množičen sistem materialnih prednosti in da moško nasilje ni individualni patološki pojav, temveč logična posledica kolektivne prednosti moških.

Čeprav slojno (rasno, generacijsko) neenako razporejene, so prednosti moških pogosto še zagotovljene s prevladujočim institucionalnim redom v sodobni družbi in prilagojene neoliberalističnim imperativom individualizma. Razkranjanje »naravnega reda« neenakosti po spolu je zato sicer še dojeta kot »zmešnjava«, vendar se takšno videnje zmanjšuje, v duhovnih obzorjih pa dobiva vidno mesto egalitaren red. Obseg in globina sprememb se razlikujeta glede na kulturne posebnosti konkretnih družbenih okolij ter zlasti glede na stopnjo spolno asimetrične razporeditve družbene moči in oblasti. V nadaljevanju bo težišče obravnave te tematike slovenska družba v času samostojne države.

Postsocializem in retradicionalizacija na Slovenskem

Rahljanje androcentričnega reda poteka povsod¹⁹ in od vsega začetka »v senci« nenehnih groženj z izgubo »prave ženskosti«, »čudovite žen-

¹⁷ Na to so v zvezi z družbenim zagotavljanjem enakosti spolov odločno opozorili švedski moški (tudi na najvišjih položajih) v času priprav na Četrto svetovno konferenco o ženskah 1995. Več v G. Bergstrand et. al., *Prostori moškosti*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1996. V nasprotju s takšno usmeritvijo so prizadevanja za oživitev »pravil moških« in za njihovo odločilno vlogo v ponovnem vzpostavljanju reda (več o tem v ZDA: S. D. Rose, »Christian Fundamentalism: Patriarchy, Sexuality, and Human Rights«, v: C. W. Howland (ur.): *Religious fundamentalisms and the human rights of women*, St. Martin's Press, New York 2001).

¹⁸ A. Godenzi, "Determinants of culture: men and economic power", v: *Male Roles, Masculinities and Violence*, UNESCO, Pariz 2000, str. 35–51.

¹⁹ Kot primer lahko vzamemo dogajanje v francoski družbi, kot o njem poroča G. Fraisse, ki poudarja, kako težko je bilo po revoluciji (1789) umestiti v demokratično načelo enakosti tudi vse podrejene in posebno ženske, pri katerih so branilci tradicionalnega reda poudarjali različnost žensk glede na moški spol in si zastavljali vprašanje, »kaj bo z ljubeznijo,

ske narave«. ²⁰ Ker so ženske v slovenski družbi dejansko dobile večino človekovih pravic v času socializma, je po razlagah varuhov »naravnega« spolnega reda in »prave« ženskosti na Slovenskem prav socializem tisti red, ki naj bi najbolj ogrožal žensko identiteto in njeno »naravno« družbeno vlogo. Reševanje »prave« ženskosti se je zato okrepilo z zasukom političnega sistema (1990) in zlasti v samostojni Sloveniji, ko je skrb za vrnitev žensk k svoji »čudoviti naravi« dobila vidno mesto v javnem govoru; težnja po ponovnem udomačevanju (domestikaciji) žensk pa je postala (bolj ali manj prikrita) neločljiva sestavina »modernizacije« in »demokratizacije«.

Vsebinsko polnjenje demokracije s prikrito mizoginijo je povečevalo svojo privlačnost s poudarjenim primerjanjem med »nekoč«, ko slovenski narod še ni številčno nazadoval, in »sedaj«, ko je zaradi moralnega razsula in razkroja družine obsojen na izumrtje. »Nekoč« je pomenilo predsocijalistično obdobje, »sedaj« pa socialistično in delno že postsocijalistično, kolikor so v zadnjem še značilnosti socialistične urejenosti. Veliko odgovornosti za negativne pojave (ki da ogrožajo narodov obstoj) pa naj bi ležalo na ženskah. Obtoževanje žensk pa ni (bilo) značilno le za slovenske razmere. Gesli »nazaj k družini« in »proč od umazane-ga javnega življenja« sta namreč ob začetku tranzicije odmevali v vseh tranzicijskih postsocijalističnih družbah, ²¹ zlasti pa v tistih državah, ki so uvajale spremembe s »šok terapijo«.

če z demokracijo ukinemo razlike, če smo vsi enaki«. G. Fraisse razkriva pravi cilj takrat prevladujočih odgovorov: »V imenu ohranjanja ljubezni naj ženske ostanejo podrejene.« (T. Lesničar - Pučko, V ekonomski krizi se bo moška nadvlada stopnjevala (pogovor s francosko filozofinjo Genevieve Fraisse). *Objektiv*, 2013, <http://www.dnevnik.si/objektiv/intervjuji/v-ekonomski-krizi-se-bo-moska-nadvlada-stopnjevala>, 16. 11. 2013)

²⁰ Na Slovenskem se je »reševanje« ogrožene »prave« ženske identitete in družbene vloge začelo v zadnjih desetletjih 19. stoletja, se nadaljevalo v prvi polovici 20. stoletja, se nekoliko pritajilo (»poniknilo«) v času socialistične ureditve (1945 do 1990) in se spet pojavilo v samostojni Sloveniji (M. Jogan, *Ženska, cerkev in družina*. Delavska enotnost, Ljubljana 1986; Jogan, *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*, n. d.; M. Jogan, *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2001; M. Jogan, »Slovenska (postmoderna) družba in spolna neenakost«, *Teorija in praksa* 41 (1–2), 2004; M. Jogan, »Tranzicija in oživljeno udomačevanje žensk«, v: M. Antić Gaber (ur.): *Ženske na robovih politike*, Sophia, Ljubljana 2011).

²¹ T. A. Klimenkova, *Problems and Strategies of New Russian Women's Movement. Aren't We Involved in Politics?* Manuskript, referat na mednarodnem kongresu From Dictatorship

Z enostranskim idealiziranjem demokracije se je lahko po odpravi socialistične urejenosti modernizacija in evropeizacija slovenske družbe uporabljala kot okvir za retradicionalizacijo. Zagovorniki in utrjevalci demokratizacije v (post)socialističnih družbah pa se niso opirali na celovite podobe (razvitih kapitalističnih) družb vzornic, temveč so uporabljali razlage, ki so jih oblikovali po načelih redukcionalizma in dehistorizacije.²² Ker je bila ciljna demokratična ureditev razumljena kot »naravna«, vsi pretekli urejevalni posegi v imenu socialistične preobrazbe pa kot motnja v tem splošnem (globalnem!) razvoju, so bile (»brezobzirne«) kritike socializma obložene z visoko stopnjo upravičenosti in hkrati privlačnosti ter veljavnosti, ker so kazale vrnitev k »pravemu naravnemu« stanju.

Za zagovornike »pravega reda« je emancipacija žensk oziroma vstopanje žensk v javni prostor sploh ena od hudih motenj tega »naravnega« stanja družbe, »zlo«, ki da je vzrok za moralni in siceršnji razkroj družbenih skupnosti. Zoper to »zlo« nastopajo v zadnjih desetletjih (v različnih okoljih) tudi mnoge fundamentalistične organizacije.²³

to Democracy: Women in Mediterranean, Central and Eastern Europe, Barcelona, 16-18 September (1993), str. 2.

²² Jogan, "Tranzicija in oživljeno udomačevanje žensk", str. 147–149.

²³ Različne množične protiegalitarne in protifeministične organizacije, ki so se pretežno navdihovale v religijskih razlagah, so se pojavljale vzporedno z ženskim organiziranim delovanjem. Če vzamemo kot primer ZDA, med takšnimi krščanskimi fundamentalističnimi bojovníki v sodobnosti najbolj izstopata Promise Keepers, moška organizacija, ustanovljena 1990 (ki so jo sestavljali zlasti belci srednjega razreda, heteroseksualno usmerjeni). Po oceni vodje te organizacije Tonyja Evansa leta 1994 naj bi bila »feminizacija moških« glavni vzrok za krizo moškosti in sploh (moralno) krizo ameriške družine in družbe; moški se oddaljuje od svoje »prave narave«, izgublja oblast nad ženo in otroki, zato poudarja, da morajo moški spet prevzeti vodenje.

Zoper to »krizo« se več skupin na zvezni ravni bori za »starševske pravice«. Po oceni S. D. Rose (*n. d.*) politična izhodišča skupin za »starševske pravice« v ZDA predrzno podpirajo patriarhalni, moškosrediščni red in dajejo prednost pravicam moških nad pravicami žensk, pravicam staršev nad pravicami otrok in države. Med gibanji, ki poskušajo ohraniti in na novo utrditi hierarhijo med spoloma v ZDA, je treba vsekakor omeniti še gibanje za moške pravice, ki od leta 1980 naprej poteka v okviru krovne organizacije National Congress for Men (v kateri so zlasti zelo močne organizacije za pravice očetov). Organizirani antifeminizem se je v osemdesetih pojavil tudi v Kanadi: od 1980 naprej deluje krovna organizacija REAL Women (S. Bashevkin, *Women, Power, Politics: The Hidden Story of Canada's Unfinished Democracy*. University Press, Oxford 2009, str. 126–127, 172–174). Po svoje se antifeminizem kaže tudi v umetnosti, npr. v filmu: na zadnjem Liffu je bila izrazito navzoča tradicionalna podoba ženske

Ob temeljni podobnosti glede vsebnosti androcentrizma med post-socialističnimi in utrjenimi demokratičnimi (kapitalističnimi) družbami je razlika med njimi predvsem v stopnji institucionalnega nadzora nad tem pojavom in v strategiji sistematičnega načrtnega odpravljanja androcentrizma. Ta razlika je omogočala spretnost: medtem ko je v 80. in 90. letih 20. stoletja vprašanje spolne neenakosti v razvitih (kapitalističnih) družbah že prišlo v ospredje²⁴ javnega govora in neposrednega družbenega urejanja,²⁵ se je v mnogih postsocialističnih okoljih zanimanje za to problematiko vnaprej potiskalo na obrobje s sklicevanjem na »razvite« družbe in tudi s poudarjanjem, da je to »luksuz«, ki si ga ne morejo privoščiti.²⁶

Čeprav so (bile) med posameznimi postsocialističnimi državami velike razlike, je ta tendenca očitna povsod, tudi v slovenskih okoliščinah. Tu se je spreminjanje družbene strukture po odpravi socialistične urejenosti začelo na političnih in ekonomskih temeljih, ki so se zlasti v 70. in 80. letih že opazno oddaljili od tistega tipa socializma, ki je veljal kot »pravi« (»realni«).²⁷ Postopno demokratiziranje političnega življenja je potekalo v ekonomskih okoliščinah, ki so pogosto delovale stresno

po meri moških stereotipov (T. Lesničar - Pučko, »Spet iščejo Žensko«, *Objektiv*, <http://www.dnevnik.si/objektiv/komentarji/spet-iscejo-zensko->, 16. 11. 2013).

²⁴ Poleg »tradicionalne« politike enakosti spolov gre v 90. letih za dopolnilno uresničevanje koncepta integracije načela enakosti spolov (gender mainstreaming) na vseh področjih in na vseh ravneh politike. Ta koncept se je prvič pojavil po tretji konferenci OZN za ženske (1985), v Evropi pa se zlasti utrjeval s srednjeročnimi (petletnimi) načrti dejavnosti Evropske komisije za enake možnosti žensk in moških od začetka 80. (več o tem: V. Kozmik (ur.), *Integracija načela enakosti spolov*. Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko, Ljubljana 1998). V začetku 21. stoletja vse dejavnosti EU temeljijo na jasnem izhodišču, ki se glasi: »Enakost spolov je temeljna pravica, skupna vrednota EU in nujni pogoj za doseganje ciljev EU glede rasti, zaposlovanja in družbene povezanosti.« (European Commission, *Women and men in decision-making 2007: Analysis of the situation and trends*. 2007, str. 5).

²⁵ M. Jogan, »Seksizem, politika in politična kultura«, *Teorija in praksa* 29 (11–12), 1992; Jogan, »Slovenska (postmoderna) družba in spolna neenakost«, *n. d.*

²⁶ Na takšno oceno so naletele raziskovalke, ki so 2004–2006 v okviru Srednjeevropskega centra za ženske in mlade v znanosti razkrivale, kakšna je ozaveščenost o enakih možnostih žensk in moških v znanosti v več srednjeevropskih postsocialističnih državah (Češka, Madžarska, Slovenija, Slovaška). Več o tem v D. Mladenić (ur.), *Enakost žensk in moških v znanosti in raziskovanju v Sloveniji*. Partner graf, Grosuplje 2006.

²⁷ V zadnjih letih, zlasti po Resoluciji o totalitarizmu (...), se v glavnem govori le še o komunizmu, ki da je per se totalitaren, kar omogoča izenačevanje komunizma (kar je enako tudi samoupravnemu socializmu) s fašizmom in nacizmom brez ostanka.

(občasno pomanjkanje različnih dobrin za vsakdanje življenje), vendar je kljub temu večina prebivalcev živela sorazmerno ugodno, z omejeno družbeno neenakostjo, predvsem pa je bila s sistemom javne blaginje zagotovljena socialna varnost (možnost izobraževanja, dostopnost do zdravstvenega varstva itd.).

Zamenjava enostrankarskega političnega sistema z večstrankarskim (1990) in sistematično vpeljevanje tržnega gospodarstva pa nista pomenila nadaljevanja prizadevanj za odpravljanje spolne neenakosti in za utrjevanje egalitarizma oziroma za večjo pravičnost v razdelitvi ustvarjenih dobrin nasploh. Množične (slabe) izkušnje z novim redom se odražajo tudi v zmanjševanju pozitivnega vrednotenja (že samega pojma) kapitalizma v zadnjih dveh desetletjih.²⁸

Splošna težnja po ponovnem udomačevanju (redomestikaciji) žensk v postsocialističnih družbah se je v Sloveniji pokazala tako na duhovni kot na čisto predmetni ravni. Na prvi ravni se je najbolj očitno izražala povezano s težnjami po novi evangelizaciji oziroma rekatolizaciji,²⁹ najpogosteje v zahtevah po moralni prenovi družbe. Družba naj bi bila

²⁸ O spremenjenem odnosu do pojmov socializem in kapitalizem očitno govorijo podatki iz raziskav slovenskega javnega mnenja leta 1993 (N. Toš et al., *SJM 1993/1*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 1993, vpr. 1.11.) in 2011 (B. Malnar et al., *SJM 2011/2: Svetovna raziskava vrednot in Ogledalo javnega mnenja*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 2013, vpr. S 45 in S 56), ko so bili odrasli vprašani zaproseni, da »brez posebnega razmišljanja« določijo svoj odnos do teh dveh sistemov ob naslednji možnosti: »Našteli vam bomo nekaj besed oz. pojmov, vi pa na hitro, po prvem vtisu, brez dolgega razmišljanja ocenite, ali imate do njih zelo pozitiven, pozitiven, negativen ali zelo negativen odnos.« Do pojma kapitalizem je 1993 imelo (zelo) pozitiven odnos 21 %, 2011 pa 13 %; do pojma socializem pa je bil ustrezen odnos 1993 17,9 % in 2011 44 %. Negativen (in zelo negativen) odnos do socializma se je zmanjšal s 27,9 % na 16 %, do kapitalizma pa povečal z 29 % na 40 %.

²⁹ Prizadevanja za novo evangelizacijo oz. rekatolizacijo so močna v tistih družbah, ki da so se preveč »oddaljile« od Boga (M. Jogan, »Rekatolizacija slovenske družbe«, *Teorija in praksa* 45 (1–2), 2008; M. Jogan, Odgovori na vprašanja M. Blažiča v prispevku »In nomine deus«, *Narobe*, VI (21), 2012). Potreba po rekatolizaciji je (bila) povezana s povečevanjem sekularizacije v večini evropskih držav. »Rekatolizacija Evrope« je bilo zato ključno sporočilo papeža Janeza Pavla II. na njegovih številnih poteh po evropskih državah v začetku 90. let. Rekatolizacija je (bila) posebej poudarjana v tistih postsocialističnih družbah, v katerih je šlo za dokaj močno izključenost Cerkve iz javnega življenja v času socializma. Ta prizadevanja spominjajo na protireformacijo konec 16. in v začetku 17. stoletja, ko se je tudi z različnimi (pretežno zelo nasilnimi) sredstvi »izganjalo hudiča« iz prostorov in duš ljudi.

pod vplivom (nemoralnega) marksizma v socialistični preteklosti prišla do moralnega ravsula, ki da ga lahko odpravi le vrnitev prave morale v javno življenje, to pa je edino sklop moralnih zapovedi, ki izhajajo iz družbenega nauka Katoliške cerkve. V cerkvenih prizadevanjih (neposrednih in posrednih prek političnih strank in civilnih združenj) je ključno opozarjanje na pomen družine, ki pa se povezuje s poudarjanjem zakramenta zakonske zveze in s sklicevanjem na lastnosti »svete družine« itd.

Vračanje »prave morale« je neločljivo povezano tudi z vračanjem »pravega dostojanstva« ženskam, takšnega, ki ne bi bilo v nasprotju z njihovo pravo naravo in ki bi zaustavilo »pomoženje« žensk.³⁰ Tako so (bila) opravičena – kot edino prava in ženskam prijazna – prizadevanja za odpravo (nemoralne in po teh razlagah ženskam neprijazne) socialistične prakse, ki da je z zaposlovanjem žensk naredila družino za »največjega mučenca« sodobnosti itd.

Prizadevanje za moralno prenovo se je najprej pokazalo v jasno izraženi težnji po kontroli ženskih reproduktivnih zmogljivosti v času priprave ustave samostojne države Slovenije (1990, 1991) v zahtevah po odpravi ustavno (1974) določene pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. Odločna javna nasprotovanja takšni krčitveni praksi so bila v Sloveniji že v 60. in 70. letih,³¹ v 90. pa so se – ob neposredni

³⁰ Svarilo, da se bodo ženske »pomožile« ali »pomožale«, če bodo ob svojo posebno žensko naravo (poslušne, altruistične, podredljive, delujoče za dom in družino itd.), je univerzalna stalnica v mizoginem teoretiziranju in javnem razpravljanju, ki spremlja prizadevanja žensk, da bi se odpravili očitni (in v novejšem času bolj prikriti – glej N. V. Benokraitis, in J. R. Feagin, *Modern Sexism: Blatant, Subtle and Covert Discrimination*. Prentice Hall (2. izd.), Englewood Cliffs, New Jersey 1995) znaki seksizma in diskriminacije po spolu. To sredstvo »duhovne kolonizacije« so uporabljali slovenski katoliško usmerjeni sociologi v prvi polovici 20. stoletja (Jogan, *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma, n. d.*).

³¹ Leta 1968 je V. Tomšič (*Ženska, delo, družina*. Komunist, Ljubljana 1976, str. 140) poudarila: »Pravico staršev, da odločajo o številu otrok in času, kdaj se bodo rodili, moramo razumeti kot njihovo temeljno človeško pravico, vendar to ni enostavno pravica do abortusa ..., kajti abortus je vendarle samo izhod v sili, katerega breme pade edino na žensko in je bolj izvir njene potlačnosti kakor uveljavitev srečnega materinstva« Glede na nenehno stokanje nosilcev »evropeizacije«, kako se mora slovenska družba približati Evropi, naj ob tem dodam, da so se v razviti Franciji sredi 70. let ženske z uličnimi demonstracijami (v Parizu se jim je pridružila Simone de Beauvoir, avtorica znanega dela *Drugi spol*) borile za pravico do abortusa. Ta informacija naj velja kot drobec pri oblikovanju zgodovinskega spomina in (samo)zavesti »drugega spola« na Slovenskem.

grožnji s posegom v temeljne človekove pravice ženske – še okrepila in pomnožila. Boj za ohranitev ustavne pravice do svobode v reproduktivnem obnašanju, ki je združil (tudi politično strankarsko) različne ženske organizacije in skupine, je bil uspešen: ta temeljna pravica (in možnost njenega uresničevanja) je ostala v Ustavi RS (1991). Vendar se prizadevanja za posredno odpravo te pravice oziroma za onemogočanje njenega uresničevanja nadaljujejo tudi v začetku 21. stoletja.³²

Ob boju za ohranitev te pravice se je pokazalo, da (v procesih tako privlačne demokratizacije) v okoliščinah zgodovinsko utrje(va)ne androcentrične kulture, družbene strukture in organizacije vsakdanjega življenja nobena pridobljena pravica prikrajšanega spola ni trdna, samoumevna in tudi ne dana za vselej. Ohranjevanje pridobljenih pravic zahteva stalno budnost in tudi ohranjevanje zgodovinskega spomina na način pridobitve. Tega dvojega je bilo ob začetku tranzicije v Sloveniji premalo. Različni drugi poskusi in procesi redomestikacije žensk pa so poskrbeli, da se je to spoznanje začelo krepiti in ponotranjati.

Ali so se burne politične in ekonomske spremembe v postsocialističnem obdobju izrazile tudi v spreminjanju vrednot in stališč, ki zadevajo spolni red, bomo spoznali v nadaljevanju. Zanimalo nas bo, v kolikšni meri so se – tudi spolno neenako – ponotranjeni vzorci spolno različne in hierarhizirane identitete in družbene vloge žensk in moških oddaljili od izhodiščne moškosrediščne določenosti oziroma kolikšna je vsebnost egalitaristične usmeritve, ki je bila pred opazovanim obdobjem v samoupravnem socializmu že skoraj pol stoletja institucionalno varovana in postopno začetno uresničevana z različnimi ukrepi.

Za ugotavljanje smeri vrednotnega spreminjanja bodo upoštevana tista stališča in pojmovanja, ki medsebojno povezana varujejo temeljne vrednote ter zagotavljajo nemoteno delovanje družbe v javnem in zasebnem območju. Glede na tradicionalni vzorec na materinstvo skrčene ženskosti in vloge žensk kot koristnih orodij za reprodukcijo družbe,

³² Pogosto se ta prizadevanja, ki jih spodbujajo demografske napovedi o zmanjševanju naravnega prirasta prebivalstva, kažejo v različnih ukrepih za povečevanje rodnosti. Eden večjih predvidenih posegov v upravljanje z ženskimi reproduktivnimi zmogljivostmi je predstavljal predlog *Strategije za dvig rodnosti* ministra za delo, družino in socialne zadeve J. Drobniča 2006. Ta usmeritev se nadaljuje, javno vidna nosilca sta dr. Milan Zver (v predsedniški kampanji 2012) in Lojze Peterle (v EP 2013).

odvisnih in nesamostojnih bitij-za-druge z zgoščeno čustvenostjo in izključenostjo iz javnega prostora ter omejenim delovanjem v družini in gospodinjstvu, z enodimenzionalno določenim smislom življenja, bodo za odkrivanje sprememb pomembna zlasti stališča o ekonomski samostojnosti in zaposlovanju žensk, o vlogi žensk v družini in gospodinjstvu, o delitvi dela v družini, predstave o »naravni« materinskosti žensk in o glavni ženski želji po otrocih ter domačem delu, stališča o zamenljivosti plačanega in neplačanega dela ter izkušnje v zvezi z usklajevanjem družinskih in zaposlitvenih obveznosti.

Bogat in zanesljiv vir za razkrivanje sprememb v pojmovanju družbene neenakosti spolov predstavljajo podatki, ki so bili zbrani na reprezentativnih vzorcih odraslih prebivalcev Slovenije v okviru raziskovanja slovenskega javnega mnenja, vsebinsko določenega z mednarodnimi raziskavami,³³ od leta 1991 do 2012. Dve desetletji je dovolj dolga doba, da se že lahko odkrijejo splošne smeri v vrednotenju enakosti spolov.

Krčenje prostora za »naravni« spolni red v množični zavesti

Po legalizaciji kapitalistične tržne ekonomije (1991) so zlasti zmanjšane možnosti zaposlovanja in povečevanje brezposelnosti vplivale na povečevanje socialne neenakosti in revščine, kar so na Slovenskem občutile ženske (posredno in tudi neposredno) močnejše kot moški. V dveh desetletjih novega političnega in gospodarskega reda so se ženske kot iskalkle zaposlitve začele srečevati s prej neznanimi omejitvami in zahtevami, ki so (bile) pogosto v nasprotju z veljavno zakonodajo – podpisovanje izjav o izogibanju nosečnosti, odpuščanje v primeru zanositve ipd. Zaradi tega in še vrste drugih novo nastalih ovir, ki jih je ustvarjala groba kapitalistična praksa, je bila tudi stopnja navdušenja nad prvimi petimi leti razvoja v samostojni Sloveniji pri ženskah občutna nižja kot pri moških. Verjetno bi lahko korenine za takšno spolno neenako izražanje navdušenja iskali v (moralni in materialni) nadobremenjenosti žensk z družinsko vlogo (bodisi realno bodisi potencialno).

³³ Naslovi raziskav so navedeni pri posameznem vprašanju. Več v M. Jogan, "Družbena neenakost spolov v slovenski postsocialistični zavesti", *Teorija in praksa*, 50, 2013a.

Nadobremenjenost žensk z neplačanim delom pa ni vplivala na to, da bi ženske kot ideal gojile le vlogo matere in gospodinje: nasprotno, kot kažejo raziskave v začetku devetdesetih let, sta pri absolutni večini žensk (praktično enako tudi pri moških) vrednoti delo in družina bili uvrščeni na prvo mesto. Tako je mednarodna raziskava vrednot 1992 razkrila,³⁴ da je za 96,9 % odraslih moških in žensk delo zelo ali precej pomembno, družina pa je zelo ali precej pomembna za 96,9 % žensk in za 95,5 % moških.

Po podatkih Svetovne raziskave vrednot³⁵ je stanje leta 2011 drugačno, saj se v vrednotenju družine in dela že pojavlja večja heterogenost po spolu: delo je zelo ali precej pomembno za 82,2 % moških in za 93,9 % žensk.

Pri obeh temeljnih vrednotah se ocene žensk niso skoraj nič spremenile in ostajajo visoko na lestvici pomembnih stvari v življenju, medtem ko je pri moških očitno nazadovanje v vrednotenju tako družine kot dela. Čeprav bo treba ta trend podrobneje raziskati, lahko že ob sedanjih izsledkih domnevamo, da je pri moških prišlo do zmanjšanja pomembnosti družine in dela zaradi več med sabo povezanih procesov.³⁶

Čeprav je vključevanje v plačano delo za oba spola vedno bolj negotovo in redko ter se z brezposelnostjo povečuje revščina, lahko pričakovano večjo pomembnost družine pri moških zmanjšujejo retraditionalistična prizadevanja za vrnitev »prave« družine in »prave« vloge ženske v njej (ob sicer idealni formuli družina = oče + mati + otrok); ta prizadevanja pa po drugi strani pri ženskah prispevajo tudi k ohranjanju visoke stopnje zavesti o pomembnosti družine, katere obstoj bi bil v negotovih splošnih družbenih okoliščinah brez množičnega ženskega vključevanja v plačano delo še bolj ogrožen ali celo nemogoč. Ker pa

³⁴ N. Toš et al., *SJM 1992/1: Mednarodna raziskava vrednot*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 1992.

³⁵ B. Malnar et al., *SJM 2011/2: Svetovna raziskava vrednot in Ogledalo javnega mnenja*, Univerza v Ljubljani, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 2011.

³⁶ Skupni imenovalec teh procesov je racionalizacija v imenu konkurenčnosti, ki pa vsebuje do obstoječih naravnih in človeških virov brezobziren odnos in vključuje tudi androcentrizem (več v Jogan, *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*, n. d., str. 117–150). Na podlagi poznavanja realnega stanja v dolgotrajnih kapitalističnih družbah pa lahko domnevamo, da se ta težnja na Slovenskem ob splošnem nazadovanju in krčenju sistema socialne blaginje še ne bo ustavila.

plačano delo predstavlja tudi podlago za samostojnost, ostaja visoko vrednoteno ob hkratni večji obremenitvi žensk z neplačanim delom v družini in gospodinjstvu.

Eden ali dva skrbnika družine?

V devetdesetih letih in v začetku prvega desetletja v 21. stoletju je postalo že skoraj samoumevno, da sta ustvarjalca družinskega dohodka oba odrasla člana (partnerja). To stališče je v tem času neprekinjeno visoko ponotranjeno pri obeh spolih, vendar nekoliko močneje pri ženskah, kar kažejo deleži strinjanja s stališčem »Oba, mož in žena, morata prispevati svoje k družinskemu dohodku« v naslednji tabeli.³⁷

	M o š k i (Močno) soglaša	Ž e n s k e (Močno) soglaša
1992	89,7 %	92,1 %
1993	89,9 %	93,6 %
2003	88,3 %	91,5 %
2012	89,0 %	92,0 %

Tabela 1: Strinjanje s stališčem o dveh skrbnikih družine po spolu in letih.

Kopičenje novih izkušenj, ki so jih porajale različne oblike vedno večje družbene neenakosti, morebiti pa tudi pridobljene izkušnje z drugačno, enakostno ideologijo in tudi prakso v samoupravnem socializmu

³⁷ Deleži v tabeli so iz raziskav SJM: Toš et al., *SJM 1992/1*, vpr. 1.56/f; prav tam, vpr. 1.02/a; N. Toš et al., *SJM 2003/2: Mednarodna raziskava o družini in narodni identiteti in Stališča o lokalni demokraciji*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 2003, vpr. 1.02a; M. Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1: Raziskava o nacionalni in mednarodni varnosti, Mednarodna raziskava o družini in spreminjanju spolnih vlog IV., Primerjalna raziskava volilnih sistemov CSES V. in Longitudinalni program SJM 2012*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 2012, vpr. 104a.

Pri vseh podatkih raziskav SJM, kjer navajam razlike po spolu, sem te razlike ugotavljala sama (računalniško jih je obdelal dr. Slavko Kurdija julija 2000, podatke kasnejših raziskav pa je obdelala Živa Broder, oba sodelavca CRJMMK na FDV). V predstavljanju rezultatov raziskovanja so navedeni relativni deleži, pri pojasnjevanju razlik po spolu pa je praviloma pozornost usmerjena na tiste povezave, ki so (merjene s hi-kvadratom) statistično značilne.

(kljub začetnim »otroškim boleznim«) so verjetno prispevale k temu, da je v postsocialističnem obdobju prišlo do nedvoumnega zavračanja ideologije enega hranilca pri obeh spolih, pri ženskem spolu spet nekoliko močnejše. Spreminjanje spolno neenakega strinjanja oziroma nestrinjanja s stališčem »Naloga moža v zakonu je, da služi denar, naloga žene pa je, da skrbi za gospodinjstvo in družino« kaže naslednja tabela.

	M o š k i		Ž e n s k e	
	(Močno) soglašča	(Sploh) ne soglašča	(Močno) soglašča	(Sploh) ne soglašča
1991	44,4 %	35,0 %	36,8 %	44,2 %
1993	41,5 %	38,5 %	38,4 %	45,9 %
2003	32,5 %	50,2 %	26,7 %	57,4 %
2011	20,6 %	62,0 %	20,0 %	69,4 %
2012	26,0 %	54,0 %	17,0 %	65,0 %

Tabela 2: Zavračanje ideologije enega skrbnika družine po spolu in letih.³⁸

V dvajsetih letih se je strinjanje z ideologijo enega skrbnika zmanjšalo tako pri moških kot pri ženskah, vendar je pri moških (2012) precej večja naklonjenost tradicionalni delitvi vlog kot pri ženskah. Zelo visok pa je v tem letu delež neodločenih (skoraj petina moških in žensk – 18 %).

Zaposlenost in neodvisnost žensk

Enohraniteljska ideologija je na ravni izraženih stališč večinsko zavrtnjena, vendar pa njene sestavine še dokaj opazno prežemajo pojmovanja o identiteti in družbeni vlogi žensk. Kljub temu se je predstava, naj bo ženska samostojna in neodvisna na podlagi svoje zaposlitve, večinsko že utrdila kot neločljiva sestavina ženske identitete. To je razvidno iz spolno diferenciranih deležev glede na stališče »Biti zaposlena je

³⁸ Podatki za leto 2011 so iz M. Hafner-Fink et al., *SJM 2011/1: Mednarodna raziskava o okolju (ISSP 2010), zdravju in zdravstvenem varstvu (ISSP 2011), o odnosu delo-družina in psihičnem nasilju na delovnem mestu*, Univerza v Ljubljani, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 2011, stališče F1a.

za žensko najboljši način, da doseže neodvisnost«, ki nastopa v okviru mednarodne raziskave vrednot,³⁹ kar kaže naslednja tabela.

	M o š k i		Ž e n s k e	
	(Močno) soglaša	(Sploh) ne soglaša	(Močno) soglaša	(Sploh) ne soglaša
1992	60,3 %	26,3 %	69,7 %	19,9 %
1993	55,8 %	20,5 %	65,0 %	13,5 %
2003	67,9 %	14,4 %	73,1 %	12,7 %
2011	52,2 %	20,4 %	65,9 %	12,0 %

Tabela 3: Strinjanje s stališčem, da je zaposlenost pogoj za neodvisnost žensk, po spolu in letih.

Iz podatkov zlahka razberemo, kako je nihalo sprejemanje stališča, da je zaposlitev pogoj za neodvisnost žensk: zgodnjemu prevladujočemu strinjanju pri obeh spolih je sledilo spolno skoraj enako obsežno zmanjšanje (1993 – za okoli 5 odstotnih točk pri ženskah in moških); po desetletju je prišlo do največjega strinjanja pri obeh spolih (2003), medtem ko se je leta 2011 strinjanje spet zmanjšalo, kar je verjetno že posledica negativnih učinkov splošne (večdimenzionalne) krize.

Zlasti podatki iz leta 2011 kažejo na precejšnjo razliko med spoloma (ki je tudi statistično značilna), saj sprejema zaposlitev ženske kot podlago za njeno neodvisnost le dobra polovica moških in dve tretjini žensk. Tudi ta razlika potrjuje občo značilnost, namreč, da so ženske bolj kot moški ozaveščene o tem, kaj je temelj za njihovo samostojnost in da so za to tudi pripravljene več storiti; moški pa morebiti vidijo rešitev v močnejšem vračanju k »naravnemu« redu, na kar kaže razmeroma visok delež moških (ena petina – 20,4 %), ki zavračajo to za ženske emancipativno stališče, medtem ko je tako usmerjenih žensk le dobra osmina (12 %). Po drugi strani pa nasprotujoča si institucionalna prizadevanja

³⁹ Podatki so iz SJM: Toš et al., *SJM 1992/1*, vpr. 1.56/e; N. Toš et al., *SJM 1993/2: Mednarodna raziskava o okolju in družini*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, 1993, vpr. 1.01f; Toš et al., *SJM 2003/2*, vpr. 1.01f in Malnar et al., *SJM 2011/2*, vpr. V48.

verjetno vplivajo na negotovost, saj je tako pri moških kot pri ženskah leta 2011 veliko neodločenih (kar ena petina).

V takšni usmeritvi pa nikakor ni mogoče gledati »ostankov« (ideološke prisile) socializma, saj podobno usmeritev raziskovalci odkrivajo tudi v drugih okoljih v Evropi, npr. v ZRN.⁴⁰ V ekonomski samostojnosti, ki jo nudi poklicno delo, vidi večina žensk v sodobnosti temelj za svojo neodvisnost in za odpravljjanje podrejenosti drugemu spolu (kljub temu, da so prevladujoči vzorci zaposlovanja v plačanem delu še vedno pretežno moški). Če upoštevamo podatke raziskav SJM od začetka devetdesetih let naprej, je vedno bolj očitno, da ženske ne razumejo (plačanega) dela zunaj doma kot neko prehodno in naključno dejavnost, temveč kot vseživljenjsko usmeritev. Poleg prej omenjenih kazalcev je to ugotovitev mogoče opreti še na nekatere druge podatke.

Glede na to, da je zaposlitev že v devetdesetih in zlasti v naslednjem desetletju postala redka dobrina, je stališče žensk in moških do dostopa k tej možnosti vsekakor posredno pomemben kazalec priznavanja pomembnosti zaposlitve žensk. Da se v zavesti v zadnjih dveh desetletjih postopno utrjuje načelo enakih možnosti zaposlovanja za oba spola tudi pri moških, kažejo podatki o zavračanju trditve »Kadar je malo možnosti za zaposlitev, naj imajo pri zaposlovanju moški prednost pred ženskami« leta 1992 in 2011 v tabeli 4.⁴¹

	M o š k i		Ž e n s k e	
	(Močno) soglašā	(Sploh) ne soglašā	(Močno) soglašā	(Sploh) ne soglašā
1992	32,9 %	54,0 %	23,5 %	65,6 %
2011	10,2 %	73,1 %	9,4 %	80,8 %

Tabela 4: Prednost moških pri zaposlovanju po spolu in letih.

Razlika po spolu v prevladujočem zavračanju te trditve je statistično značilna: ženske so tiste, ki bolj odločno kot moški zavračajo to trditev

⁴⁰ K. Gottschall, "Frauen auf dem bundesrepublikanischen Arbeitsmarkt: Integrationsprozesse mit Widersprüchen und Grenzen", v: U. Müller in H. Schmidt-Waldherr (ur.): *FrauenSozialKunde*. AJZ Verlag, Bielefeld 1989, str. 40.

⁴¹ Podatki so iz: Toš et. al., *SJM 1992/1*, vpr. 1.23/a; Malnar et. al., *SJM 2011/2*, vpr. V45.

tako leta 1992 kot 2011 (65,6 % : 54,0 % in 80,8 % : 73,1 %). Strinjanje s skrajno seksistično trditvijo se je v dveh desetletjih občutno skrčilo pri obeh spolih: od ene tretjine (32,9 %) pri moških in slabe četrtine pri ženskah (23,5 %) leta 1992 je 2011 prišlo do spolno skoraj izenačene pičle manjšine (10,2 % moških in 9,4 % žensk). So pa sedaj moški očitno bolj negotovi kot ženske, saj se jih 16,0 % ne more odločiti (»niti-niti«), pri ženskah pa je ustrezen delež le 9,1 %.

Enakost med spoloma torej ni več le »papirnato« dejstvo, temveč je postala obče sprejeta vrednota. To potrjujejo tudi podatki šestnajstih meritev slovenskega javnega mnenja od 1994 do 2012: skupni deleži žensk in moških, ki imajo pozitiven ali zelo pozitiven odnos do pojma »enakost med spoloma«, se v tem obdobju nikoli niso spustili pod tri četrtine, večinoma so okoli štirih petin, leta 2012 je ustrezen delež 81,5 %⁴² (SJM 2012/1, V 96/k) vseh odraslih anketiranih.

Kaj je glavna ženska želja?

Androcentrično definirana družbena vloga ženske kot bitja-za-dom-in-družino, v vsakdanjem govoru preoblikovana v »žensko željo«, je kljub odmikanju še dovolj močno navzoča v duhovnem prostoru obeh spolov. O tem lahko sklepamo na podlagi strinjanja s stališčem »Že v redu, če je ženska zaposlena, toda tisto, kar si ženske najbolj želijo, so dom in otroci«,⁴³ kar prikazuje naslednja tabela.

	M o š k i		Ž e n s k e	
	(Močno) soglašaja	(Sploh) ne soglašaja	(Močno) soglašaja	(Sploh) ne soglašaja
1992	72,1 %	17,2 %	68,2 %	24,8 %
1993	59,8 %	19,7 %	62,5 %	18,8 %
2003	59,1 %	20,5 %	59,3 %	25,1 %
2012	39,0 %	29,0 %	38,0 %	38,0 %

Tabela 5: Strinjanje s stališčem, da so dom in otroci glavna ženska želja po spolu in letih.

⁴² Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. V 96/k.

⁴³ Podatki so iz SJM: Toš et al., *SJM 1992/1*, vpr. 1.56/c, Toš et al., *SJM 1993/2*, vpr. 1.01d in Toš et al., *2003/2*, vpr. 1.01d; Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 103d.

Očitno je, da je v dveh desetletjih sprejemanje predstave o domu in otrocih kot največji ženski želji zelo nazadovalo. Medtem ko je 1992 to predstavo še ponotranjila večina moških in žensk (več kot dve tretjini), je leta 2012 ta »ženska želja« spolno skoraj izenačeno navzoča le pri dobri tretjini vprašanih obeh spolov. V tem času se je okrepljen odklonilen odnos do te predstave zlasti pri ženskah, pri katerih je nestrinjanje že enako navzoče kot strinjanje, pri moških pa je ta »ženska želja« bolj trdovratna. Moški so tudi bolj kot ženske negotovi pri ocenjevanju te ženske želje (2003 jih 20,5 % niha med strinjanjem in nestrinjanjem, medtem ko je delež tako negotovih žensk 15,6 %, leta 2012 pa je delež po spolu skoraj izenačen in sorazmerno visok: 24 % moških in 22 % žensk).

Čprav ženske po merjenjih do vključno leta 2003 večinsko sprejemajo materinsko-gospodinjstvo vlogo kot svojo željo, se nekoliko zaustavimo pri pojavu bolj šibkega zavračanja te »ženske želje« pri ženskah leta 1993 (manj kot ena petina – 18,8 %). Ta izraz večje odprtosti žensk do »prave« ženske vloge je verjetno posledica nereálnih pričakovanj (»sladkih« upov), ki so jih porajala retradicionalizacijska (repatriarhalizacijska) prizadevanja ob začetku tranzicije, izražena v dokaj razširjenih predstavah, kako se bodo ženske lahko vrstile k svoji »naravni« vlogi. Ker v prvi polovici devetdesetih ženske še niso bile tako prizadete zaradi brezposelnosti kot moški, so bile objektivne okoliščine za odprtost žensk do poudarjanja njihove »prave« vloge gotovo bolj ugodne kot v začetku 21. stoletja.

Androcentrično krčenje ženske na mater in gospodinjstvo ter poudarjanje enakovrednosti gospodinjstva z zaposlitvijo je na Slovenskem v zadnjih dveh desetletjih izgubilo moč prevladujočega stališča pri obeh spolih. Spolno neenako spreminjanje stališča glede vloge gospodinjstvenega dela kažejo deleži (ne)strinjanja s stališčem »Za žensko je prav tako izpolnjujoče, če je gospodinja, kot če dela za plačilo« v tabeli 6.⁴⁴

⁴⁴ Podatki so iz: SJM: Toš et al., *SJM 1992/1*, vpr. 1.56/d; Toš et al., *SJM 2003/2*, vpr. 1.01e; Malnar et al., *SJM 2011/2*, vpr. V54; Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 103e.

	M o š k i		Ž e n s k e	
	(Močno) soglaša	(Sploh) ne soglaša	(Močno) soglaša	(Sploh) ne soglaša
1992	59,0 %	26,2 %	50,7 %	38,3 %
1993	44,1 %	32,5 %	39,3 %	38,8 %
2011	48,5 %	40,0 %	46,9 %	46,5 %
2012	35,0 %	33,0 %	35,0 %	43,0 %

Tabela 6: Gospodinjsko in plačano delo – enako izpolnjujoče za ženske po spolu in letih.

Podatki v tej tabeli kažejo tako razlike spreminjanja po spolu kot tudi jakost sprememb po letih. Glede različne naklonjenosti po spolu je očitno, da so moški do zadnje meritve (SJM 2012/1)⁴⁵ nekoliko bolj kot ženske naklonjeni predstavi o zamenljivosti gospodinjskega in plačanega dela žensk. Izenačitev deležev žensk in moških v strinjanju s stališčem o zamenljivosti dela žensk je dosežena šele leta 2012 pri dobri tretjini (35 %) anketiranih. Očitno je tudi, da je strinjanje močnejše plahnelo pri moških kot pri ženskah: razlika v deležih od 1992 do 2012 je 24 odstotnih točk pri moških in 15,7 pri ženskah. Zanimiva pa je dinamika spreminjanja, ki ju kažeta deleža naklonjenih pri obeh spolih med letoma 2003 in 2011, torej pred izenačitvijo: delež žensk se je od 2003 do 2011 povečal od dobre tretjine na skoraj polovico, medtem ko je pri moških delež manj gibljiv, čeprav vedno večji kot pri ženskah.

Primerjava podatkov o nestrinjanju s stališčem o zamenljivosti dela žensk po letih od 1992 do 2012 kaže, da ženske ves čas močnejše kot moški zavračajo to stališče (razlika leta 2011 je statistično značilna in zlasti leta 2012 – 43 % : 33 %), da pa je dinamika spreminjanja podobna pri moških in ženskah: od začetne sorazmerno nizke stopnje nestrinjanja – zlasti pri moških (26,2 % : 38,3 % 1992) se je nestrinjanje krepilo do 2011 – spet zlasti pri moških (40,0 %), vendar se je leta 2012 zmanjšalo, čeprav ni dosežena tako nizka raven kot leta 1992.

Tradicionalna stališča se torej počasi vračajo na ravni individualne zavesti, k čemur brez dvoma prispevajo pritiski vseh vrst: od zmanjševanja socialne varnosti za večino prebivalstva s sistematičnim postopnim

⁴⁵ Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*.

razkrajanjem socialne države⁴⁶ in poglobljanjem krize⁴⁷ do poudarjenega javnega govora o ogroženosti družine in sploh naroda zaradi žensk, ki so zapustile domače ognjišče.

Brez dvoma spremembe širših družbenih okoliščin tudi prispevajo k neodločenosti glede zamenljivosti oziroma enakovrednosti plačanega in neplačanega dela žensk. Tako se je pri moških in zlasti pri ženskah najprej od 1992 do 2003 zelo povečal delež tistih, ki so negotovi, neodločeni (pri moških s 14,8 % na 23,4 %, pri ženskah pa z 10,9 % na 21,9 %), medtem ko je leta 2011 delež tistih, ki niso odgovorili ali ne vedo odgovora, precej manjši (v povprečju 9,8 %). Vendar pa je leta 2012 delež negotovih ponovno zelo visok: 21 % moških in 19 % žensk.

To nihanje deležev neodločenih glede zamenljivosti plačanega in neplačanega dela žensk verjetno ni naključno in tudi ne posledica manjše spremembe v zajemanju podatkov od 1992 do 2003 in kasneje (od »ne vem« do »niti-niti«); prej bi to spremembo lahko pojasnili kot učinek vsaj dveh dejavnikov: po eni strani sistematičnega in vztrajnega poudarjanja posebne vloge žensk v uradnih cerkvenih dokumentih in stališčih različnih teles Katoliške cerkve, po drugi pa naraščajoče brezposelnosti žensk od druge polovice devetdesetih⁴⁸ do sedaj in pogosto zaposlitvene brezupnosti, kar je povezano s težkim ekonomskim stanjem in tudi s prelaganjem mnogih bremen za zagotavljanje življenjskega standarda na družino (predvsem na ženske), kar se leta 2012 samo še krepi.

Tako je pri ženskah prišlo v zadnjem desetletju najprej do očitne polarizacije, razcepitve na dve nasprotni, približno enako močni usmeritvi za in proti zamenljivosti del (46,9 % : 46,5 %), po podatkih za leto 2012 pa je opazno prevladujoče zavračanje predstave, da je gospodinjsko delo za ženske enako izpolnjujoče kot plačano delo. Lahko sklepamo, da prizadevanja za ponovno udomačevanje žensk v prvem desetle-

⁴⁶ V. Leskošek, "Strukturne reforme na področju socialnega varstva", *Teorija in praksa: Kriza in nujnost obrata*, (jubilejna številka ob 50-letnici FDV, oktober 2011), 48, 2011.

⁴⁷ O spolno neenaki prizadetosti zaradi krize v zadnjih letih podrobno v poročilu o projektu »Protikrizni ukrepi in enakost spolov« (Ž. Humer in M. Roksandič, *Protikrizni ukrepi in enakost spolov*. Ženski lobi Slovenije. (Poročilo dela istoimenskega projekta), Ljubljana 2013).

⁴⁸ Leta 2012 je med brezposelnimi že dve tretjini žensk.

tju 21. stoletja prispevajo k ozaveščanju žensk o bistvenih razlikah med vključitvijo v plačano in/ali le v gospodinjsko delo ter k okrepljenemu zavračanju ženske-samo-gospodinje kot prave vloge. To je vodilni ženski odgovor na dilemo »družina ali zaposlitev«, ki jo bolj ali manj odkrito še vedno izražajo zagovorniki »prave« družine.⁴⁹

Zaposlitev žensk in trpeča družina

Sorazmerno močno prisotnost androcentrično določenih vlog moškega in ženske v zavesti posameznic in zlasti posameznikov v zvezi z družino kažejo stopnje strinjanja z nekaterimi stališči, ki delujejo v vsakdanjem »zdravem razumu« in so pogosto nevprašljive sestavine oblikovanja pričakovanj o drugem spolu. Eno takšnih stališč zadeva trpljenje otroka v primeru matrine zaposlitve. Prepričljivost takšnega stališča je zagotovljena po sebi, saj se nanaša na najbolj ranljivo in nemočno kategorijo, zato je lahko tudi sredstvo za spodbujanje občutka krivde pri ženskah – torej dejavnik kulpabilizacije žensk oziroma njihovega enostranskega moralnega obremenjevanja.

Stališče »Predšolski otrok bo zelo verjetno trpel, če je mati zaposlena« je v dveh desetletjih naletelo na različne stopnje strinjanja. Kako je sprejemanje tega stališča nihalo od »neprave« k »pravi« tradiciji in spet nazaj, prikazuje tabela 7.⁵⁰

⁴⁹ Takšna usmeritev tudi leta 2009 ni tuja nekaterim nosilcem pomembnih položajev v izvršilni veji oblasti. Tako je minister za okolje in prostor Karl Erjavec v pogovoru septembra 2009 izjavil: »Ustvariti bi morali takšne pogoje, da bi moški zaslužil dovolj, da bi se lahko žena odločila, ali bo delala poklicno kariero ali raje skrbela za dom in vzgajala otroke« (G. Novkovič, K. Koren, »Mož naj služi, žena pa: kariera ali otroci« (pogovor s Karlom Erjavcem). *Žurnal*, <http://www.zurnal24.si/moz-naj-sluzi-zena-pa-kariera-ali-otroci-clanek-55243>, 26. 09. 2009. Očitno se je ta usmeritev izrazila v času pred referendumom o Družinskem zakoniku 2012.

⁵⁰ Podatki so iz raziskav SJM: Toš et al., *SJM 1992/1*, vpr. 1.56/b; Toš et al., *SJM 2003/2*, vpr. 1.01b; Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 103b. Podatki za leto 2011 po Svetovni raziskavi vrednot (Malnar et al., *SJM 2011/2*, vpr. 50) kažejo še močnejše nestrinjanje: večina moških (67,4 %) in žensk (72,1 %); strinja se 28,7 % moških in 25,6 % žensk; vendar je stališče o trpljenju otrok nekoliko spremenjeno zapisano in se glasi: »Če je mati zaposlena, otrok trpi.« Ker vprašanje razširja starost na celotno obdobje otroštva, so podatki zanimivi le za primerjavo, niso pa vključeni v tabelo. Za ugotavljanje smeri spreminjanja so pomembna merjenja leta 1992, 2003 in 2012, ko je zajeto le predšolsko obdobje.

	M o š k i		Ž e n s k e	
	(Močno) soglaša	(Sploh) ne soglaša	(Močno) soglaša	(Sploh) ne soglaša
1992	14,4 %	79,0 %	15,7 %	77,0 %
2003	47,9 %	29,7 %	45,2 %	37,3 %
2012	33,0 %	43,0 %	28,0 %	53,0 %

Tabela 7: Zaposlitev ženske na škodo otrok po spolu in letih.

V začetku devetdesetih se več kot tri četrtnine anketirancev skoraj enako pri obeh spolih ni strinjalo s stališčem, da predšolski otrok trpi, če je mati zaposlena. Po enem desetletju je leta 2003 večinsko nestrinjane postalo izrazito manjšinsko (zlasti pri moških), leta 2012 pa je pri obeh spolih (zlasti pri ženskah s 53 %) spet na prvem mestu, čeprav ne tako intenzivno kot pred dvajsetimi leti.

Obratno smer kažejo podatki o strinjanju, saj se začetno sorazmerno šibko strinjanje 1992 zelo okrepi leta 2003, ko prevladuje pri obeh spolih (skoraj polovica vseh); že leta 2008 se zmanjša (na 35,9 % vseh) in še bolj leta 2012, zlasti pri ženskah (28 %), pri katerih je razlika do leta 2003 17,2 odstotne točke, pri moških pa 14,9. Vendar je v primerjavi z začetnim obdobjem strinjanje sedaj (2012) precej močnejše pri obeh spolih, posebno pri moških (od 14,4 % do 33 %, pri ženskah pa sta ustrezna deleža 15,7 % in 28 %). V dveh desetletjih se je okrepila tudi neodločenost, ki je bila leta 1992 pri obeh spolih pod 10 %, leta 2012 pa je neodločenih 20 % moških in 18 % žensk.

Pri pojasnjevanju teh sprememb je treba upoštevati več dejavnikov. Trditev o škodljivosti zaposlovanja žensk s predšolskim otrokom, ki so jo dokaj pogosto uporabljali zagovorniki »prave, tople družine«, je v devetdesetih letih 20. stoletja očitno obrodila najbogatejše sadove. Otrok oziroma korist otroka je postala glavno merilo škodljivosti zaposlovanja žensk, s čimer se je težnja po udomačevanju žensk kazala kot skrajno humana in v skladu z »nacionalnim obstojem«, ki ga ogroža nižanje rodnosti. Nove izkušnje v vedno bolj zaostrenih socialnih okoliščinah so verjetno prispevale k temu, da je v drugem desetletju samostojne Slovenije začel bledeti sijaj stereotipne trditve o trpljenju otrok, če je mati zaposlena, in da se je zmanjšala njena privlačna moč. Vendar se ta

predstava neprekinjeno oživlja, zato tudi ni naključje, da se naklonjenost do nje spet povečuje, predvsem pri moških.

Poudariti je treba, da je v prvem desetletju 21. stoletja že močno večinsko in spolno skoraj izenačeno sprejeto stališče, da »zaposlena mati lahko ustvari do svojih otrok prav tako topel in varen odnos kot nezaposlena mati«, saj se leta 2008⁵¹ z njim strinja 86,4 % vseh anketiranih, podobno sta tudi leta 2012⁵² ustrezna deleža pri moških 83,0 % in pri ženskah 84,0 %.

K moralnemu obremenjevanju žensk lahko prispeva tudi stališče, ki trpljenje od otrok raztegne na celo družino. Tabela 8 prikazuje spremembe v sprejemanju trditve »Če gledamo v celoti, družinsko življenje trpi, kadar je žena polno zaposlena«.⁵³

	M o š k i		Ž e n s k e	
	(Močno) soglaša	(Sploh) ne soglaša	(Močno) soglaša	(Sploh) ne soglaša
1991	69,6 %	13,5 %	66,5 %	17,5 %
2003	52,1 %	27,5 %	53,5 %	28,8 %
2012	40,0 %	34,0 %	36,0 %	42,0 %

Tabela 8: Zaposlitev ženske na škodo cele družine po spolu in letih.

Čeprav se je strinjanje s stališčem, da cela družina trpi, če je ženska zaposlena, v prvem desetletju očitno zmanjšalo pri obeh spolih, ga je še vedno sprejemala večina moških in žensk. Občutno znižano strinjanje kažejo podatki za leto 2012, ko je pri ženskah že v manjšini, medtem ko je pri moških bolj trdovratno in še prevladujoče. Hkrati pa se je v dveh desetletjih občutno povečal delež tistih (zlasti pri ženskah), ki se ne strinjajo s tem stališčem in je tudi pri moških že nad eno tretjino.

⁵¹ B. Malnar et al., *SJM 2008/1: Evropska raziskava vrednot*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 2008, V 159.

⁵² Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 103a.

⁵³ Podatki so iz raziskave: N. Toš et al., *SJM 1991/2: Slovenska družba na prehodu v demokracijo in mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 1991, vpr. 4.08/b in iz Toš et al., *SJM 2003/2*, 1.01c.

Se pa to stališče o trpeči družini zaradi zaposlitve ženske/matere pojavlja kot tiha podlaga pri presojanju o tem, kakšna vrsta zaposlitve in v katerem življenjskem obdobju je primerna za žensko. O tem moremo zanesljivo sklepati na podlagi odgovorov (vseh anketiranih)⁵⁴ na vprašanje: »Kaj vi mislite, ali naj se ženska zaposli zunaj doma s polnim delovnim časom, s skrajšanim delovnim časom ali naj sploh ne bo zaposlena v navedenih primerih?«

Naklonjenost stališču, naj ostane žena doma, ko so predšolski otroci, se je v dveh desetletjih drastično zmanjšala: medtem ko je to stališče 1993 zagovarjalo več kot polovica vseh vprašanih, je leta 2012 tako usmerjenih manj kot ena petina. Še bolj odločno je v tem obdobju zavračanje stališča o ženi doma, ko otrok že hodi v šolo: od dobre petine do zanemarljivih 2,9 %. Opazno zavračanje takšne ideologije v začetku 21. stoletja je verjetno povezano z negativnimi izkušnjami v zvezi z zaposlovanjem in s povečano diferenciacijo ter z višjo stopnjo zavedanja (zlasti žensk) o pomenu ekonomske neodvisnosti.

Dejstvo pa je, da stališče »ostane-naj-doma« v celoti, za vsa obdobja življenjskega cikla družine, bolj zagovarjajo moški kot ženske, kar kaže tabela 9.⁵⁵

	M o š k i	Ž e n s k e
Po poroki, še preden ima otroke.	4,6 %	2,5 %
Ko ima predšolskega otroka.	35,7 % (22,0 %)	24,5 % (13 %)
Ko prične najmlajši otrok hoditi v šolo.	12,0 % (4,0 %)	10,4 % (2,0 %)
Potem, ko so otroci zapustili dom.	4,1 %	2,8 %

Tabela 9: Sprejetost stališča, naj bo ženska (mati) doma, glede na spol: 2003 in (2012).

⁵⁴ Podatki so iz SJM: Toš et al., *SJM 1993/2*, vpr. 1.03; Toš et al., *SJM 2003/2*, vpr. 1.03; Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 105a, b.

⁵⁵ Toš et al., *SJM 2003/2*, vpr. V 1.03: »Kaj vi mislite, ali naj se ženska zaposli s polnim delovnim časom, s skrajšanim delovnim časom ali naj sploh ne bo zaposlena v navedenih primerih?«, možnost odgovora »Ostane naj doma«. Ta možnost je upoštevana tudi v Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 105a in 105b.

Čeprav je očitno, da so moški bolj kot ženske naklonjeni, da bi bila žena/mati predšolskega otroka doma, pa se je ta naklonjenost v zadnjem desetletju občutno znižala. Podobno se je v tem času zmanjšal delež žensk, ki so ponotranjile takšno (tradicionalnim moškim prijazno) stališče. Usklajevanje poklicnega in družinskega dela predvsem na račun nadobremenjevanja žensk (doma in zunaj doma, kljub videzu ženskam prijazne usmeritve) je sestavina repatriarhalizacijskih teženj, ki niso ravno v skladu s pričakovanji – zlasti večine žensk. Ker pa pomoči potrebnih ni mogoče kar odpisati, ker je takšno stanje nujna sestavina reprodukcije celotnega življenja, se ženske kot roditeljice in v skladu s tradicionalnim androcentričnim vzorcem pač morajo posvetiti »domu« (kar je preprosta oznaka za niz eksistencialno neodložljivih dejavnosti). To je vidno tudi v sorazmerno močnem pristajanju žensk na možnost zaposlitve s skrajšanim časom zlasti tedaj, ko je v družini predšolski otrok (statistično pomembna razlika glede na spol leta 2003), kar je vidno v tabeli 10.

	M o š k i	Ž e n s k e
S polnim delovnim časom	19,3 % (28,0 %)	26,8 % (34,0 %)
S skrajšanim delovnim časom	45,0 % (43,0 %)	48,7 % (47,0 %)
Ostane naj doma	35,7 % (22,0 %)	24,5 % (13,0 %)

Tabela 10: Kako naj bo ženska (mami) zaposlena, ko ima predšolskega otroka, po spolu: SJM 2003 in SJM 2012/1.⁵⁶

Primerjava deležev po letih kaže po eni strani povečevanje naklonjenosti zaposlitvi mater s predšolskim otrokom za polni delovni čas pri obeh spolih, predvsem pa stalno sorazmerno visoko (skoraj polovica žensk in moških) zagovarjanje zaposlitve žensk/mater v skrajšanem delovnem času. Ta tip zaposlitve je sedaj tudi dojet kot najboljši način usklajevanja družinskega življenja in službenih obveznosti. Po raziskavi SJM 2012/1 (vpr. 113) je tako prepričanih dobra tretjina vseh vprašanih (36,4 %, 35 % moških in 38 % žensk), medtem ko zagovarja zaposlitev očeta in matere za skrajšani delovni čas le 3 % moških in 4 % žensk.

⁵⁶ Toš et al., *SJM 2003/2*, vpr. 1.03b; Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 105a in 105b.

Predstava, da so ženske »naravno« odgovorne za predšolske otroke in da morajo predvsem ženske prilagajati svoje zaposlitvene želje družinskim obveznostim, je torej še vedno zelo močna. To kažejo tudi podatki o odnosu moških in žensk do delitve starševskega (porodniškega in dopusta za nego otroka): leta 2012⁵⁷ le 11 % moških in 12 % žensk meni, da bi »mami in oči morala vzeti vsak polovico plačanega dopusta«; naj ne bi oče vzel nič takšnega dopusta, pa meni 33 % moških in 31 % žensk, podoben je spolno izenačen delež žensk in moških (34,0 %), ki so prepričani, da bi morala mami »vzeti večino plačanega dopusta, oče pa naj bi ga vzel le nekaj«. Več kot ena petina neodločenih žensk in moških (23 %, 22 %) glede načina delitve dopusta za nego otrok kaže na to, da se nova očetovska praksa le počasi umešča v zavest ljudi. To ugotovitev lahko opremo tudi na razmeroma velik delež žensk (30,9 %), ki se po podatkih za leto 2011⁵⁸ strinjajo z oceno: »Ni dobro, da moški ostane doma in skrbi za otroke, ženska pa je zaposlena zunaj doma.«

Ob eroziji tradicionalne ideologije (z geslom: »žena-naj-bo-doma«) v zadnjih dveh desetletjih pa so še vedno dokaj močne predstave o tem, da mora biti ženski prva dolžnost družina. O tem govori tudi sorazmerno visok delež moških in žensk (35,3 %), ki se leta 2008 strinjajo s trditvijo⁵⁹ »Ženska mora biti pripravljena zmanjšati obseg svojega plačanega dela v korist svoje družine«; delež tistih, ki se ne strinjajo, pa je le malo večji – 41,1 %. Če upoštevamo delež tistih, ki so po podatkih te raziskave glede omenjene trditve neodločeni (21,9 %), in ga prištejemo deležu tistih, ki to trditev sprejemajo (skupaj 57,2 %), ter če hkrati upoštevamo latentno tradicionalno razumevanje ženske primarne vloge, potem lažje razumemo obstoječo prakso delitve dela v domačem okolju.

V čigavi pristojnosti je domače (gospodinjsko) delo?

Na zasebnem območju prevladuje spolno izrazito asimetrična vključitev v gospodinjsko delo, kar predstavlja pomembno neposredno in/

⁵⁷ Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 112.

⁵⁸ Hafner-Fink et al., *SJM 2011/1*, F1b.

⁵⁹ S. Kurdija et al., *SJM 2008/2: Evropska družboslovna raziskava*, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 2008, D3.

ali posredno oviro pri zagotavljanju enakih možnosti zaposlovanja in sploh vsega javnega delovanja žensk. Ker se delitev domačega dela po spolu spreminja počasi, lahko neenakomerno vključenost vanj ponazorijo tudi podatki iz let 2003 in 2012 v tabeli 11.⁶⁰ Podatki so omejeni le na golo gospodinjsko delo, izključen je čas, ki ga vprašani posvečajo skrbi za otroke in dejavnostim v prostem času.

	S k u p a j	M o š k i	Ž e n s k e
2003	16,07	7,93	21,79
2012	17,71		
* 0 ur		12,0 %	2,0 %
* 1 do 5 ur		25,0 %	7,0 %
* 6 do 10 ur		36,0 %	16,0 %
* 11 do 15 ur		9,0 %	16,0 %
* 16 do 20 ur		7,0 %	13,0 %
* 21 do 25 ur		5,0 %	13,0 %
* nad 26 ur		6,0 %	33,0 %

Tabela 11: Povprečna tedenska poraba časa za gospodinjsko delo po spolu leta 2003 in razčlenitev po obsegu in spolu leta 2012.

Številčni podatki o vključenosti moških v gospodinjska dela leta 2012 so prepričljivi kazalniki spolno izrazito neenakomerne obremenjenosti, kar potrjujejo tudi ocene partneric oziroma partnerjev o tem, koliko ur povprečno tedensko porabi partner za delo v gospodinjstvu.⁶¹ Polovica žensk uvršča obseg partnerjevega gospodinjskega dela v kategorijo od 1 do 10 ur, polovica moških pa priznava, da njihove partnerice tedensko porabijo več kot 26 ur za gospodinjsko delo. Dobra petina žensk (21 %) živi s partnerjem, ki se sploh ne dotakne gospodinjskih del. Medtem ko je spolno skoraj izenačen delež tistih (29 %, 30 %), ki ocenjujejo svoj delež v gospodinjskem delu kot primeren, četrtnina žensk (26 %) ocenjuje, da opravi malo ali veliko več gospodinjskega dela in nekoliko več moških (28 %), da opravi nekaj ali veliko manj tega dela.

⁶⁰ Toš et al., *SJM 2003/2*, vpr. V 1.09A; Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 119.

⁶¹ Hafner-Fink et al., *SJM 2012/1*, vpr. 121 (odgovarjali so tisti, ki živijo s partnerjem, N = 656).

Ob tej razliki naj zapišem domnevo, da ženske niso skoraj trikrat bolj obremenjene predvsem po svoji želji⁶² in izbiri, temveč so večinoma k temu prisiljene. O razliki po spolu med željo in dejansko obremenitvijo z (vsemi) domačimi deli govorijo podatki o času, ki bi ga namenili temu delu, če bi se lahko sami odločali o tem. V raziskavi slovenskega javnega mnenja leta 1997 je bilo pri ugotavljanju stališč o delu tudi vprašanje: »Zamislite si, da bi lahko sami odločali o tem, koliko časa boste namenili posameznim stvarim. Katerim od navedenih stvari bi želeli nameniti več časa kot doslej, katerim manj in katerim enako?«⁶³ Delež žensk, ki bi namenile nekaj ali dosti manj časa domačim opravilom, je občutno večji kot ustrezen delež moških (15,1 % : 8,1 %, povprečje je 11,9 %), večina moških (53,3 %, povprečje je 51,9 %) pa bi namenila temu delu enako (malo) časa kot doslej; le dobra tretjina moških (36,2 %, povprečje je 34,3 %) pa nekaj ali dosti več časa. Želja žensk, da bi zmanjšale obremenitev z domačim delom, je bolj opazna, kot je želja moških, da bi povečali svojo udeležbo v tem delu.

Asimetrija v opravljanju gospodinjskega dela po spolu se ohranja in je očitna. Po podatkih za leto 2011⁶⁴ je statistično značilna razlika, ki jo natančno izražajo podatki v tabeli 12.

Čas	M o š k i	Ž e n s k e
1 ura ali manj	68,9 %	17,5 %
2 uri	18,9 %	35,8 %
3 ure	6,7 %	22,6 %
4 ure in več	3,2 %	18,6 %

Tabela 12: Povprečna dnevna poraba časa za gospodinjsko delo po spolu 2011.

Da takšna delitev dela v družini in gospodinjstvu ni ravno pravična in da to zaznavajo tudi moški, kaže sprejemanje stališča »Moški bi mo-

⁶² Zapoved lahko postane želja, kadar ni možnosti, da bi kaj spremenil in je vdanost v usodo podlaga za preživetje – to je v primeru vsestransko podpirane podrejenosti žensk.

⁶³ Toš et al., *SJM 1997/3: Mednarodna raziskava Stališča o delu in ekološka sondaža*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana 1997, vpr. 2.01b.

⁶⁴ Hafner-Fink et al., *SJM 2011/1*, K23, Koliko ur povprečno na dan porabite za: c – gospodinjsko delo.

rali opravljati več gospodinjskih del, kot jih opravljajo sedaj« v tabeli 13.⁶⁵

	M o š k i	Ž e n s k e
(Močno) soglaša	50,9	66,4
Neodločeni	28,8	22,6
(Sploh) ne soglaša	20,4	11,0

Tabela 13: Strinjanje s potrebo po večji moški udeležbi v gospodinjskem delu po spolu leta 2003 (v %).

To, da polovica moških anketirancev priznava, da bi morali biti moški bolj dejavni v »kraljestvu gospodinjstva«, je izredno pomemben podatek. Kaže namreč, da so moški – vsaj polovica – že ozaveščeni glede svoje nove vloge, s čimer lahko zanikamo površno oceno (ki jo ponujajo različni »strokovnjaki«), da moški ne vedo za svojo novo vlogo in da je nejasnost glede tega vzrok za njihovo večjo frustriranost, za zmanjšanje njihove avtoritete v družini, za odmikanje v zunajdružinska območja itd.

Na ravni najstvene sodbe, moralnega imperativa, je potreba po enaki odgovornosti moških in žensk za domače delovanje skoraj popolnoma sprejeta pri obeh spolih, o čemer govori visok delež (96,2 % vseh) tistih, ki se po podatkih iz leta 2008⁶⁶ strinjajo s stališčem »Moški bi morali v enaki meri kot ženske skrbeti za dom in otroke«. Takšno prepričanje dodatno potrjuje podatek iz iste raziskave (V 165) o tem, da se 89,3 % obeh spolov (močno) strinja s stališčem: »Na splošno lahko očetje prav tako dobro skrbijo za otroke kot matere.«

Upam si trditi, da večina moških točno ve, kaj bi bilo potrebno, da bi se nadobremenjenost žensk zmanjšala, vendar – glede na realne dejavnosti – tega ni pripravljena storiti. Večja neposredna delovna udeležba v gospodinjskem delu in skrbstvenem delu z nemočnimi (otroci, bolni, starejši) bi namreč vplivala na zmanjšanje prostora svobodnega odločanja za (bolj prijetne) druge zunajzaposlitvene dejavnosti. Prav ve-

⁶⁵ Toš et al., *SJM 2003/2*, vpr. 1.02c.

⁶⁶ Malnar et al., *SJM 2008/1*, vpr. V 166.

čje razpolaganje z lastnim prostim časom je prednost, ki jo bolj uživajo moški kot ženske.

Zanimivo pa je, da so se ženske očitno sprijaznile z večjo obremenitvijo z družinskim in gospodinjskim delom, kar nakazujejo podatki za leto 2011. K tej domnevi nas usmerjajo odgovori na vprašanje: »Kako ocenjujete količino svojega prostega časa v zadnjem letu? Koliko prostega časa ste imeli?«⁶⁷. Ob tem, ko ni statistično značilnih razlik glede na spol (povprečje je 57,9 %), je večina moških (55,1 %) in žensk (60,3 %) odgovorila »ravno prav«. Da pa ta »ravno prav« vendarle ni bolj pisan na kožo žensk, lahko domnevamo na podlagi ocene o zadovoljstvu z enim vidikom življenja,⁶⁸ in sicer z »lastnim zdravjem«. Razlika med spoloma je statistično značilna: v primerjavi z moškimi je nižji delež žensk (73,8 % : 66,1 %), ki so zadovoljne s svojim zdravjem, in večji delež tistih žensk (14,6 % : 8,5 %), ki so nezadovoljne z lastnim zdravjem. K temu gotovo prispeva tudi družinska in gospodinjska naddobremenenost žensk, saj je »biti z otroki po službi naporno« za 57,2 % žensk in za 44,4 % moških (razlika je statistično značilna), kot kažejo podatki SJM 2011.⁶⁹

Kljub očitni razliki v obremenjenosti z domačim delom pa je pri ženskah izrazitejša nagnjenost do dela zunaj doma kot pri moških, kar kažejo podatki iz raziskave slovenskega javnega mnenja 1997.⁷⁰ Tako se s stališčem »Rad bi hodil v službo, tudi če ne bi potreboval denarja« strinja ali v celoti strinja 47,1 % žensk in 35,0 % moških; nasprotno pa se ne strinja ali se sploh ne strinja 47,6 % moških in 34,6 % žensk. Gotovo tudi ni naključje, da se več žensk kot moških (po podatkih iste raziskave, vpr. 2.02/c) v celoti strinja s stališčem »Delo je človekova najpomembnejša dejavnost«: 47,3 % žensk in 40,9 % moških.

Po podatkih iz leta 2011⁷¹ ženske za moškimi bistveno ne zaostajajo v oceni, da jim delo, ki ga opravljajo na delovnem mestu, daje smisel življenja: brez statistično značilne razlike je tako prepričanih dobra tretjina moških in žensk (37,5 % in 35,4 % žensk). Ob večji obremeni-

⁶⁷ Hafner-Fink et al., SJM 2011/1, vpr. F13.

⁶⁸ Prav tam, vpr. F12.

⁶⁹ Prav tam, F6d.

⁷⁰ Toš et al., SJM 1997/3, 2.02 b.

⁷¹ Hafner-Fink et al., SJM 2011/1, K20, l.

tvi žensk z domačim delom je pomembno podporno okolje v delovni organizaciji. Razumevanja in pomoči sodelavcev in nadrejenih, »kadar zaradi družinskih obveznosti ne morejo izpolniti delovnih nalog«,⁷² so ženske deležne nekoliko bolj kot moški (vendar ne gre za statistično značilno povezavo), oboji pa v večini (73,0 % žensk in 63,8 % moških) od sodelavcev in od nadrejenih (62,8 % žensk in 55,8 % moških). Ta podatek kaže, da usklajevanje dela in družine vendarle ne obstaja samo kot programska točka v načrtih družbenega razvoja.⁷³

Sklepna misel

V javnem govoru se pogosto pojavljajo tudi spolno pristranske sodbe, denimo, da se v zvezi z družbeno neenakostjo spolov ni doslej nič spremenilo ali da je vse že doseženo in da so prizadevanja za vzpostavljanje večje družbene enakosti žensk in moških povsem odveč. Ta skrajna prepričanja zanika vrsta kazalnikov, ki jih omogočajo z vso potrebno znanstveno doslednostjo zbrani podatki mnenjskih raziskovanj slovenske družbe v zadnjih dveh desetletjih.

Optimistična (in zavajajoča) pričakovanja o hitrem izboljšanju kakovosti življenja, ki so temeljila na dehistoriziranih, pristranskih podobah razvite demokratične (kapitalistične) družbe na eni strani in (real) socialistične družbe na drugi, so v začetku prvega prehodnega desetletja brez dvoma učinkovala na opazno naklonjenost tradicionalnim predstavam o delitvi dela in osebnostnih lastnosti po spolu. Vendar je povečanje splošne socialne negotovosti in neenakosti kljub neprekinjenim težnjam po ponovnem udomačevanju žensk verjetno prispevalo k opuščanju ženskam dejansko neprijaznih stališč in h krepitvi egalitaristične vrednotne usmeritve, ki na splošni ravni po dveh desetletjih popolnoma prevladuje, čeprav glede na posamezne vidike neenako in tudi različno po spolu.

⁷² Prav tam, K20, h in j.

⁷³ V zadnjih nekaj letih potekajo različne dejavnosti, katerih namen je spodbujati raznoliko usklajevanje poklicnih in družinskih obveznosti (npr. podeljevanje certifikata Družini prijazno podjetje – več o tem v A. Kanjuo Mrčela, in N. Černigoj Sadar (ur.), *Delo in družina: s partnerstvom do družini prijaznega delovnega okolja*. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2007, seminarji itd.).

Kljub očitni naklonjenosti moških do politike enakih možnosti za oba spola je takšna usmeritev bolj značilna za ženske; pri ženskah je tudi bolj stabilna in manj niha, čeprav so predvsem posredni pritiski h krepitvi tradicionalne vloge zelo močni. Zlasti pod vplivom poslabševanja razmer na trgu delovne sile širjenje in utrjevanje enakostne usmeritve ni premočrtno in tudi ne spolno nevtravno: pri moških je v začetku tretjega desetletja obstoja samostojne slovenske države opazna nekoliko večja naklonjenost predstavi, da je pravo mesto ženske dom, čeprav takšna drža več ne prevladuje.

Na lestvici vrednot se je zlasti pri ženskah utrdila neodvisnost, ki jo omogoča vključitev v plačano delo in nenadomestljivost te vrste dela z domačim (gospodinjskim in družinskim); tudi v primeru skrčenih možnosti zaposlovanja je v sedanjosti le desetina tistih (spolno skoraj izenačeno), ki bi pri zaposlovanju dali prednost moškim pred ženskami, čeprav po dveh desetletjih odkrito zavrača ideologijo enega skrbnika le dobra polovica moških in dve tretjini žensk.

Globinsko androcentrično razumevanje vključitve ženske v plačano delo kot dopolnilo k moškemu dohodku je pri obeh spolih še dokaj močno, saj je v zadnjem desetletju skoraj polovica vprašanih prepričanih, da bi bila najbolj primerna zaposlitev za mater s predšolskim otrokom s skrajšanim delovnim časom. Takšna zaposlitev naj bi bila tudi najboljši način za usklajevanje med delovnimi in družinskimi obveznostmi, kar priča o tem, da se nova moška/očetovska praksa le počasi vrača v zavest, zlasti moških.

Vendar se je tudi pri moških izrazito zmanjšala ponotranjenost predstave (od 71 % na 39 %), da so dom in otroci glavna ženska želja; zavračanje te predstave je močnejše pri ženskah kot pri moških (38 % : 29 %). Tudi moralno obremenjevanje žensk s trpečo družino in škodljivostjo za otroke, če so zaposlene, se je od 1992 do 2012 zmanjšalo zlasti pri ženskah, čeprav je strinjanje s stališčem o trpljenju zlasti predšolskega otroka v primeru materine zaposlitve še vedno dokaj močno zlasti pri moških. Ta skrb za blagor predšolskega otroka pa se ne preliva v večje aktivno vključevanje moških v domače gospodinjsko in družinsko delo. Čeprav že dobra polovica moških ve, kaj bi morali storiti, in čeprav je skoraj devet desetih vseh vprašanih (2008) prepričanih, da bi morali moški »v enaki meri kot ženske skrbeti za dom in družino«,

ostaja levji delež domačega dela na ramenih žensk, kar pa vendarle ni njihova primarna želja.

Kako se bodo nakazane tendence v odnosu do družbene neenakosti spolov spreminjale v prihodnje, je odvisno od vrste notranjih in (zlasti) zunanjih okoliščin. Med notranjimi spodbudnimi okoliščinami je vsekakor pomembna dosežena stopnja egalitaristične množične zavesti, ki lahko ob ustrezni podpori institucionalnih mehanizmov zavira neoliberalistični usmeritvi inherentne težnje po »naravnem« redu. V tej zvezi je pomembno spoznanje, da je po podatkih iz leta 2011 v slovenski družbi sorazmerno močno zaupanje v ženska gibanja⁷⁴ in da ima absolutna večina obeh spolov pozitiven odnos do enakosti med spoloma.

Med zunanjimi dejavniki pa je najpomembnejše uresničevanje strategije Evropske unije s poudarkom na kompleksnem zagotavljanju okoliščin za enake možnosti obeh spolov. Vendar pa razkrajanje »naravnega«, moškosredišnega reda s strogo delitvijo dela in podrejenostjo žensk v vsestransko negotovi prihodnosti in ob majavih temeljih trajnostnega razvoja nikakor ne bo premočrtno in enostavno, pa tudi ne dosegljivo brez aktivne udeležbe žensk (ter »feminiziranih« moških). To je še posebej pomembno glede na splošno dejstvo, da se »moška nadvlada nadaljuje in se bo v ekonomski krizi še stopnjevala«, kot ugotavlja G. Fraisse.⁷⁵

B i b l i o g r a f i j a

1. Novković G. in Koren K. (2009), »Mož naj služi, žena pa: kariera ali otroci« (pogovor s Karlom Erjavcem), *Žurnal*, <http://www.zurnal24.si/moz-naj-sluzi-zena-pa-kariera-ali-otroci-clanek-55243>, 26. 09. 2009.
2. Bashvkin, S. (2009), *Women, Power, Politics: The Hidden Story of Canada's Unfinished Democracy*. Oxford, University Press.

⁷⁴ Malnar, B. et al., *n. d.*, 2011 vpr. 123: »Pred vami je seznam različnih ustanov in organizacij. Prosimo vas, da za vsako posebej poveste, kolikšno je vaše zaupanje vanjo: Ali je vaše zaupanje veliko, precejšnje, majhno ali pa do te ustanove sploh ne čutite zaupanja?« Veliko ali precejšnje zaupanje v ženska gibanja ima 33,1 % anketiranih moških in 45,1 % žensk, ustrezni deleži za majhno zaupanje pa so: 42,4 % moških in 37,2 % žensk (razlike so statistično značilne). V primerjavi z letom 1995 (op. 20) se je zaupanje nekoliko zmanjšalo.

⁷⁵ T. Lesničar – Pučko, *n. d.*, 2013.

3. Benhabib, S. (1994), »Feminism and Question of Postmodernism«, v: A. Giddens et al. (ur.): *The Polity Reader in Gender Studies*. Cambridge, Polity Press, 76–92.
4. Benokraitis, N. V. in Feagin, J. R. (1995), *Modern Sexism: Blatant, Subtle and Covert Discrimination*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall (2. izd.).
5. Bergstrand, G. et al. (1996), *Prostori moškosti*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
6. Coser, L. A. (1984), »Georg Simmels vernachlaessigter Beitrag zur Soziologie der Frau«, v: H. J. Dahme in O. Rammstedt (ur.): *Georg Simmel und die Moderne*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 80–90.
7. Daly, M. (1984) *Pure Lust*, Boston, Beacon Press.
8. Daly, M. (1985), *The Church and the Second Sex*. Boston, Beacon Press.
9. Daly, M. (1986), *Beyond God the father: toward a philosophy of women's liberation*. London, Women's Press.
10. European Commission (2007), *Women and men in decision-making 2007: Analysis of the situation and trends*. <http://www.google.si/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CCAQFjAA&url=http%3A%2F%2Fec.europa.eu%2Fsocial%2FblobServlet%3FdocId%3D2034%26langId%3Den&ei=zrgJVKPBGov3O5b1gcgN&usq=AFQjCNHBREWAiUXB-4EYaRt10DwXTA-zQ&sigz=d95ZzyEl7avimHynLjPl3A&tvm=bv.74649129,d.ZWU&cad=rja,05.02.2014>.
11. Furlan, N. (2006), *Manjkajoče rebro. Ženska, religija in spolni stereotipi*. Koper, Založba Annales.
12. Godenzi, A. (2000), »Determinants of culture: men and economic power«, v: *Male Roles, Masculinities and Violence*, Pariz, UNESCO, 35–51.
13. Gottschall, K. (1989), »Frauen auf dem bundesrepublikanischen Arbeitsmarkt: Integrationsprozesse mit Widersprüchen und Grenzen«, v: U. Müller in H. Schmidt-Waldherr (ur.): *FrauenSozialKunde*. Bielefeld, AJZ Verlag, 11–41.
14. Hafner-Fink, M. et al. (2011), *SJM 2011/1: Mednarodna raziskava o okolju (ISSP 2010), zdravju in zdravstvenem varstvu (ISSP 2011), o odnosu delo-družina in psihičnem nasilju na delovnem mestu*, Univerza v Ljubljani, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana, stališče F1 a.
15. Hafner-Fink, M. et al. (2012), *SJM 2012/1: Raziskava o nacionalni in mednarodni varnosti, Mednarodna raziskava o družini in spreminjanju spolnih vlog IV., Primerjalna raziskava volilnih sistemov CSES V. in Longitudinalni program SJM 2012.Slovenija*, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, Ljubljana.
16. Humer, Ž. in Roksandič, M. (2013), *Protikrizni ukrepi in enakost spolov*. Ljubljana, Ženski lobi Slovenije (Poročilo dela istoimenskega projekta).
17. Jackson, M. (1994), *The Real Facts of Life. Feminism and the politics of sexuality 1850–1940*. London, Taylor&Francis Ltd.

18. Jogan M. (1992), »Seksizem, politika in politična kultura«, *Teorija in praksa* 29 (11–12), 1141–1150.
19. Jogan, M. (1986), *Ženska, cerkev in družina*. Ljubljana, Delavska enotnost.
20. Jogan, M. (1990), *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
21. Jogan, M. (2001), *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
22. Jogan, M. (2004), »Slovenska (postmoderna) družba in spolna neenakost«, *Teorija in praksa* 41 (1–2), 361–376.
23. Jogan, M. (2005), »Katoliška cerkev in diskriminacija žensk«, *Teorija in praksa* 42 (4–6), 594–605.
24. Jogan, M. (2008), »Rekatolizacija slovenske družbe«, *Teorija in praksa* 45 (1–2), 28–52.
25. Jogan, M. (2011), »Tranzicija in oživljeno udomačevanje žensk«, v: M. Antič Gaber (ur.): *Ženske na robovih politike*. Ljubljana, Sophia, 143–170.
26. Jogan, M. (2012), Odgovori na vprašanja M. Blažiča v prispevku »In nomine deus«, *Narobe*, VI (21), 14–16.
27. Jogan, M. (2013), »Družbena neenakost spolov v slovenski postsocialistični zavesti«, *Teorija in praksa*, 50 (1), 5–38.
28. Jogan, M. (2013), »Mulieris dignitatem in božja previdnost«, *Družboslovne razprave*, XXIX (1), 7–30.
29. Kanjuo Mrčela, A. in Černigoj Sadar, N. (ur.) (2007), *Delo in družina: s partnerstvom do družini prijaznega delovnega okolja*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
30. Klimenkova, T. A. (1993), *Problems and Strategies of New Russian Women's Movement. Aren't We Involved in Politics?* Manuskript, referat na mednarodnem kongresu From Dictatorship to Democracy: Women in Mediterranean, Central and Eastern Europe, Barcelona, 16–18 September.
31. Kozmik, V. (ur.) (1998), *Integracija načela enakosti spolov*. Ljubljana, Vlada Republike Slovenije, Urad za žensko politiko.
32. Küng, H. (2004), *Katoliška cerkev: kratka zgodovina*. Ljubljana, Sophia.
33. Kurdija, S. et al. (2008), *SJM 2008/2, Evropska družboslovna raziskava*. Ljubljana, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
34. Lerner, G. (1986), *The Creation of Patriarchy*. New York, Oxford University Press.
35. Leskošek, V. (2011), »Strukturne reforme na področju socialnega varstva«, *Teorija in praksa: Kriza in nujnost obrata* (jubilejna številka ob 50-letnici FDV, oktober 2011), 48, 1264–1280.
36. Lesničar - Pučko, T. (2013), »V ekonomski krizi se bo moška nadvlada stopnjevala« (pogovor s francosko filozofinjo Genevieve Fraisse), *Objektiv*,

<http://www.dnevnik.si/objektiv/intervjuji/v-ekonomski-krizi-se-bo-moska-nadvlada-stopnjevala>, 16. II. 2013.

37. Lesničar-Pučko, T. (2013a), »Spet iščejo Žensko«, *Objektiv*, <http://www.dnevnik.si/objektiv/komentarji/spet-iscejo-zensko>, 16. II. 2013.

38. Malnar, B. et al. (2008), *SJM 2008/I: Evropska raziskava vrednot*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

39. Malnar, B. et al. (2011) *SJM 2011/2: Svetovna raziskava vrednot in Ogledalo javnega mnenja*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

40. Malnar, B. et al. (2011), *SJM 2011/2: Svetovna raziskava vrednot in Ogledalo javnega mnenja*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

41. Matković, L. (1973), *Žena i crkva*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

42. Mladenić, D. (ur.) (2006), *Enakost žensk in moških v znanosti in raziskovanju v Sloveniji*. Grosuplje, Partner graf.

43. Poulain de la Barre, F. (1990), *The Equality of the Sexes*. Manchester, Manchester University Press.

44. Ranke-Heinemann, U. (1992), *Katoliška Cerkev in spolnost*. Ljubljana, DZS.

45. Rose, S. D. (2001), »Christian Fundamentalism: Patriarchy, Sexuality, and Human Rights«, v: Howland, Courtney W. (ur.): *Religious fundamentalisms and the human rights of women*. New York, St. Martin's Press, 9–20.

46. S. de Beauvoir (1999), *Drugi spol*. Ljubljana, Delta.

47. Saarinen, A. (1988), »Feminist Research: In Search of a New Paradigm?«, *Acta Sociologica*, 31 (1), 35–50.

48. Sorge, E. (1987), *Religion und Frau*. Stuttgart / Berlin / Köln / Mainz, W. Kohlhammer Verlag.

49. Tomšič, V. (1976), *Ženska, delo, družina*. Ljubljana, Komunist.

50. Toš, N. et al. (1991), *SJM 1991/2: Slovenska družba na prehodu v demokracijo in mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

51. Toš, N. et al. (1992), *SJM 1992/I: Mednarodna raziskava vrednot*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

52. Toš, N. et al. (1993) *SJM 1993/I*, Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

53. Toš, N. et al. (1993), *SJM 1993/2: Mednarodna raziskava o okolju in družini*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

54. Toš, N. et al. (1997), *SJM 1997/3: Mednarodna raziskava Stališča o delu in ekološka sondaža*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
55. Toš, N. et al. (2003), *SJM 2003/2: Mednarodna raziskava o družini in narodni identiteti in Stališča o lokalni demokraciji*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, FDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
56. Žerdin, A. H. (2004), »Vatikan o ženskah«, *Mladina*, 8. avgust 2004, 21–23.